

Filozofska sastavnica Krležine zbirke Hrvatski bog Mars

Džaja, Renata

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:871223>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Diplomski studij filozofije i engleskog jezika i književnosti

Renata Džaja

Filozofska sastavnica Krležine zbirke novela *Hrvatski bog Mars*

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Davor Balić

Osijek, 2017.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za filozofiju i Odsjek za engleski jezik i književnost
Diplomski studij filozofije i engleskog jezika i književnosti

Renata Džaja

Filozofska sastavnica Krležine zbirke novela *Hrvatski bog Mars*

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, znanstveno polje filozofija,
znanstvene grane povijest filozofije i hrvatska filozofija

Mentor: doc. dr. sc. Davor Balić

Osijek, 2017.

Sažetak

Miroslav Krleža (1893–1981) je jedan od najznačajnijih i najplodonosnijih pisaca i mislilaca 20. stoljeća. U doprinose njegova stvaralaštva uvrštavaju se brojni časopisi kojih je bio začetnik, a njegov cjelokupni angažman utjecao je na političku, kulturnu i društvenu scenu. Objedinjavanje Krležine upućenosti u događanja koja imaju veze s vojskom i ratom te njegova iznimnog talenta za pisanje, realizirano je u zbirci novela Hrvatski bog Mars. Riječ je o zbirci koja sadržava sveukupno sedam novela otisnutih u sljedećem redoslijedu: Bitka kod Bistrice Lesne, Kraljevska ugarska domobranska novela, Tri domobrana, Baraka Pet Be, Domobran Jambrek, Smrt Franje Kadavera te Hrvatska rapsodija. U tim novelama obuhvaćene su teme filozofske naravi, koje se mogu svrstati u pet filozofskih disciplina: filozofiju politike, etiku, filozofiju odgoja, filozofiju prava i estetiku. Budući da je Krleža bio upućen u povijest filozofije, a u poimanju rata se poslužio Nietzscheovim određenjem praktične izmjene vrijednosti, očigledno je da Krleža nije bio samo književnik, nego i mislilac koji je promišljao o filozofskim temama.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, filozofija politike, etika, filozofija odgoja, filozofija prava i estetika

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Filozofija politike	2
3. Etika	11
3.1. Određenja dužnosti i samovolja	13
3.2. Ljudsko dostojanstvo, čovjekova ugroženost, vrijednosti, moral, milosrđe	17
4. Filozofija odgoja, filozofija prava i estetika	26
4.1. Filozofija odgoja	26
4.2. Filozofija prava	28
4.3. Estetika	29
5. Zaključak	30
6. Popis literature	32

1. Uvod

Miroslav Krleža (1893–1981) je jedan od najplodonosnijih te najvažnijih hrvatskih pisaca i mislilaca, kao i osnivač brojnih časopisa. Svojim angažmanom i bogatim opusom utjecao je na hrvatsku kulturnu, političku i društvenu scenu. Pritom nije pisao samo o, kako doznajemo iz *Hrvatske enciklopedije*, književnosti i umjetnosti, nego i o »povijesti, politici, filozofiji, medicini«.¹ Osim u dramama i polemikama, u ranom razdoblju njegova stvaralaštva zastupljena su i promišljanja o stanju te događajima koji su usko povezani s I. svjetskim ratom (1914–1918). Uz to, na njegov opus uvelike je utjecalo petogodišnje obrazovanje koje je stekao na mađarskoj vojnoj akademiji Ludoviceum.

Tvrđnje iz prethodnog dijela uvoda potvrđuje zbirka novela *Hrvatski bog Mars*. Premda je 1919. godine u časopisu *Plamen* najavljen kao »‘domobranski historički roman u četiri dela’« i »‘50 štampanih araka’«,² *Hrvatski bog Mars* je u konačnoj inačici (1946. godine) objavljen kao ciklus ili zbirka novela. Sastoji se od sedam novela: *Bitka kod Bistrice Lesne*, *Kraljevska ugarska domobranska novela*, *Tri domobrana*, *Baraka Pet Be*, *Domobran Jambrek*, *Smrt Franje Kadavera* i *Hrvatska rapsodija*. Prema mišljenju Ive Vidana, *Hrvatski bog Mars* je »originalan, pandan znamenitim epskim proznim ostvarenjima o vojničkom doživljaju I. svj.[etskog] rata.«³ O utjecaju koji je na Krležu i njegov opus ostavila vojna akademija Ludoviceum, izvijestio je Ivo Frangeš u *Sabranim djelima Miroslava Krleže*, točnije u svesku *Ratne teme*: »Krležin ratni ciklus novela (i drama) nastao je, s jedne strane, zahvaljujući izravnom autorovu iskustvu u vojnoj akademiji, u vrijeme mira; s druge, kao refleks autorovih iskustava u austrougarskoj vojsci, u vrijeme rata. [...] Razlozi zbog kojih je Krležina ratna umjetnost toliko opora, neugodna i realistična [...] leže dijelom i u činjenici što je Krleža bio stručnjak i što mu je ratovanje kao struka poznato.«⁴ No, Frangeš se očitovao i o Krležinu odnosu prema ratu: »U svojoj ratnoj prozi Krleža ne uzima rat kao činjenicu iznad ili izvan čovjeka, ne govori o njemu s uobičajenom rezignacijom s kojom se evociraju elementarne nepogode i kataklizme kojima su uzroci izvan domašaja čovjekove spoznaje i čovjekove djelatnosti. Čovjek u ratu i rat u čovjeku, podjednako su predmet njegova zanimanja.«⁵

¹ *Hrvatska enciklopedija* 6, Kn - Mak (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2004), pod natuknicom »Krleža, Miroslav«, str. 281b–283a, na str. 283a.

² I.[vo] Vn [Vidan], natuknica »‘Hrvatski bog Mars’«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), str. 349a–352b, na str. 349b.

³ I.[vo] Vn [Vidan], natuknica »‘Hrvatski bog Mars’«, str. 352a.

⁴ Ivo Frangeš, »Krležine ratne teme«, u: Miroslav Krleža, *Ratne teme* (Sarajevo / Zagreb: Nišro »Oslobođenje« / Ikro »Mladost«, 1983), str. 235–244, na str. 235.

⁵ Frangeš, »Krležine ratne teme«, str. 235.

U *Hrvatskom bogu Marsu* uočljiv je i Krležin antimilitarizam. O takvu opredjeljenju svjedoči i članak ili vojni komentar »Barun Konrad«, koji je objavljen 1915. godine u zagrebačkom *Obzoru*. Tom prilikom Krleža se očitovao o naravi I. svjetskog rata, zatim o ulozi Austro-Ugarske Monarhije te o njezinoj vladavini i vojsci. Inače, od Josipa Horvata doznajemo da »stvarno bijaše Krležin članak prvi napadaj na habsburšku vojsku za vrijeme rata u novinama«, a čini se, nastavlja Horvat, »i posljednji.«⁶ Budući da je politika, tvrdi Donat, »stvar čovjeka kao što je i čovjek stvar politike«,⁷ te budući da je, kako pak tvrdi Frangeš, Krležina »mržnja protiv Austrije zapravo [...] mržnja protiv njezine vojske u kojoj ti Konradi, podignuti na visinu moralnih i etičkih uzora, nisu ništa drugo nego 'veliki meštri' masovnih pokolja«,⁸ ne čudi da su u *Hrvatskom bogu Marsu* zastupljena i filozofska obilježja. Na etičku i političku sastavnicu te zbirke novela ukazao je i Vlatko Pavletić, koji je zapisao da u njoj uočavamo »negaciju rata«, jer su »prevareni čovjek i popljuvani princip humanizma«, što je prikazano »tako istinito, plastično, bez uljepšavanja, naturalistički (ali bez pretjerivanja)«. ⁹

U radu ću se usredotočiti na Krležine zapise koji će dokazati da *Hrvatskog boga Marsa* obilježavaju i filozofski elementi, posebice oni koji se odnose na filozofiju politike i etiku, ali i na filozofiju odgoja, na filozofiju prava i na estetiku. Zbog toga će, smatram, biti jasno da Krleža nije bio samo pisac koji je doprinio književnosti te umjetnosti, nego i pisac koji je u svojim djelima, u ovom slučaju *Hrvatskom bogu Marsu*, promišljao i o filozofskim temama. Budući da navedene filozofske discipline u zbirci nisu zastupljene u istovjetnu obimu, u radu ću najprije obraditi filozofiju politike. Potom će uslijediti poglavlje posvećeno etici, posebice dužnosti, vrijednosti, odgovornosti, dostojanstvu, milosrđu, ali i samovolji, poniženju te razvratu. Posljednje poglavlje odnosit će se na zastupljenost filozofije odgoja, filozofije prava i estetike u *Hrvatskom bogu Marsu*.

2. Filozofija politike

O položaju Hrvatske u I. svjetskom ratu Krleža je pisao i tijekom, i poslije rata. Svjedočanstvo o tome pruža upravo zbirka novela *Hrvatski bog Mars*. Štoviše, a prema

⁶ Josip Horvat, »Kronika [p]okradene mladosti 1900 – 1919«, str. 1–155, u: Josip Horvat, »Zapis[c]i iz nepovrata«, str. 1–339, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 400. Razred za suvremenu književnost (Zagreb: [Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti], 1983), na str. 126.

⁷ Branimir Donat, »Miroslav Krleža i hrvatski politički roman«, *Republika: časopis za kulturna i društvena pitanja* 29/6 (Zagreb, 1973), str. 645–650, na str. 645.

⁸ Frangeš, »Krležine ratne teme«, str. 237.

⁹ Vlatko Pavletić, »Krleža ili buntovnik s razlogom«, *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 42 (Čačak, 2015), broj 200, str. 117, na str. 117a.

mišljenju koje je 2007. godine iznio Ivan Bulić u članku »Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)«, Krleža spada u »red značajnijih kroničara Hrvatske u razdoblju Prvoga svjetskog rata.«¹⁰ Međutim, Krleža nije bio usredotočen samo na položaj Hrvatske u I. svjetskom ratu, nego se očitovao i o tuđinskoj vlasti, kao i o podaništvu Hrvatā tijekom povijesti. Pritom se nije ustezao kritizirati vladavinu Habsburgovaca. To potvrđuje i, primjerice, rečenica iz prvog sveska *Krležijane*, točnije iz natuknice »Habsburgovci«, u kojoj je Đorđe Zelmanović zapisao da je Krleža »bez sumnje najbolji poznavatelj i analitičar utjecaja habsburške politike na razvoj i prilike u Hrvatskoj i najuporniji zagovornik borbe za mijenjanje odnosa.«¹¹ Razlog Krležine borbe za mijenjanje odnosa počivao je na nezadovoljstvu tuđinskom vlašću, kao i na nezadovoljstvu društvenim stanjem. Krležino mišljenje o Habsburgovcima i o I. svjetskom ratu nedvojbeno potvrđuju i novele iz zbirke *Hrvatski bog Mars*. Prema Zelmanovićevu mišljenju, Krleža je u njima iznio »sudove i zaključke o užasima i besmislenosti I. svj[etskog] rata pokrenutoga i pod komandom habsburških maršala i generala za interese i slavu Monarhije i dinastije.«¹² Potvrdu tome pruža i zapis Ive Vidana u *Krležijani: u Hrvatskom bogu Marsu* »dominira racionalnost piščeva svjetonazora usmjerena protiv anakronističkih manifestacija carskog i plemićkog poretka u Austro-Ugarskoj i apsurdnog fetišiziranja vojske i ratnog nasilja nad neprijateljem i nad vlastitim narodom.«¹³ Da Krleža smatra da je rat u interesu jedino političkim moćnicima ili, kako kaže »gospodi doktorima«, a nauštrb narodā (domobranā), koji po pitanju vlastitih pobuda nemaju ambicija ratovati, uočljivo je u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: »dvije stotine nesretnih, bolesnih i žalosnih, spram ovog habzburškog rata potpuno indiferentnih ljudi na tu je zapovijed duboko uzdahnulo.«¹⁴ Isto se vidi i u sljedećem zapisu: »Tako gospodin satnik ne vidi ranjave i bolne satnije! [...] On vidi samo nove žute nabojnjače i kokarde trobojne, ali ne vidi da se za satnijom cijedi krvavi trag mnogih rana na srcu i duši zagorskoj, kojoj se ne ratuje ni za cara ni za kralja.«¹⁵ O Krležinu razumijevanju rata i ulozi domobranā u ratu, pisao je Ivo Frangeš, pri čemu je upotrijebio sintagmu »šahovnica rata«, pa izvijestio da »po Krležinoj stručnoj i emocionalnoj spoznaji« rat nije ništa drugo nego »sudar besmislene moći tih uglavnom ništavnih 'izabranika' i apatične pokornosti anonimnih, pretežno posve nezainteresiranih mučenika, koje su mrtve

¹⁰ Ivan Bulić, »Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)«, *Časopis za suvremenu povijest* 39/3 (2007), str. 687–704, na str. 702.

¹¹ Đ.[orđe] Zć. [Zelmanović], natuknica »Habsburgovci«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, str. 320b–321b, na str. 321b.

¹² Đ.[orđe] Zć. [Zelmanović], natuknica »Habsburgovci«, str. 321a.

¹³ I.[vo] Vn [Vidan], natuknica »'Hrvatski bog Mars'«, str. 350a.

¹⁴ Miroslav Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 37–139, na str. 52.

¹⁵ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 54.

figure na sablasnoj šahovnici rata, odnosno strateških zamisli onih 'gore'.¹⁶ Da je Frangeš sintagmu »šahovnica rata« temeljio na Krležinim iskazima, dokazuje Krležina usporedba šaha i rata, kojom se poslužio u noveli *Bitka kod Bistrice Lesne*, zapisavši da je »Rikard Weisersheimb, Ritter von Reichlin-Meldegg und Hochenthurm, kao da igra šah s barunom von Frederiksom, svojim protivnikom s onu stranu fronte, prekrižio kotu tristotinaest crvenom olovkom i preko nje povukao crtu svojih kombinacija, a to je za brigadu naših mučenika (koja se svježe izglačana i još magazinskim kamforom nasuta, utaborila iza maglenih šuma) značilo da će zagaziti u krv već slijedećega jutra, baš na samu božju nedjelju.«¹⁷ O osjećaju domobranā Krleža je u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* zapisao i sljedeće: »Taj osjećaj njihov nikako nije crveno-bijelo-modre boje, i to njihovo Slavenstvo nije Ilirizam, ali to je Slavenstvo instinktivno i javlja se kao osjećaj superiornosti. Taj osjećaj nije politički shvaćen protuaustrijski, niti hrvatski, jer domobranski narod doista nije narodan u političkom smislu ove riječi, ali se osjeća silnim od Zaboka do Vladivostoka. To je klasna svijest jedne naslage robijaške, koja osjeća, da je ona materijal, kojim 'netko drugi' hrani proždrljiva topovska ždrijela, te zato mrzi 'tog drugog'. Seljaci, soldati bez čina, mnogo su si bliži, ma koje narodnosti bili, nego oficir i soldat iste narodnosti. Po bolnicama Monarhije Mađari i Zagorci, Austrijanci i Česi, Rumunji i Srbi jednako se potpomažu u švindlanju, i u osamdeset su procenata solidarni u metodama i švindlanju, kako će prevariti gospodu doktore. Njihovu duboku instinktivnu solidarnost kvari samo plitka štampa i ideologija glupe i nenaobražene inteligencije, koja ih razdire.«¹⁸ Isto potvrđuje i zapis objavljen u članku »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947«, u kojem je Krleža izjavio sljedeće: »Istina je što piše u 'Piemontu': Mi smo vojska austro-ugarskih robova!¹⁹ O satniji, koja je prisiljena ići u rat te se boriti za »interese i slavu Monarhije i dinastije«²⁰ i koja se ne može suprotstaviti sistemu, pisao je Branimir Donat u članku »Miroslav Krleža i hrvatski politički roman«, iz kojeg doznajemo da je pojedinac slab »nasuprot moćnih organizacija«, kao i to da se totalitarizam »suprotstavlja slobodi duha«, a osobna odgovornost »mehanizmu prisile.«²¹ Osim toga, Krležini junaci su, nastavlja Donat, »nemoćni pred organiziranim društvom političke i ekonomske presije«, zbog čega su »vitezovi tužnog lika.«²² Potvrdu Donatovu zaključku o vitezovima tužnog lika pruža zapis iz *Kraljevske ugarske domobranske novele*:

¹⁶ Frangeš, »Krležine ratne teme«, str. 237.

¹⁷ Miroslav Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 7–36, na str. 25.

¹⁸ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 102–103.

¹⁹ Miroslav Krleža, »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947«, *Republika: časopis za književnost i umjetnost* 9/12 (Zagreb, 1953), str. 977–1009, na str. 992.

²⁰ Đ.[orđe] Zć. [Zelmanović], natuknica »Habsburgovci«, str. 321a.

²¹ Donat, »Miroslav Krleža i hrvatski politički roman«, str. 649.

²² Isto, str. 650.

»Ali šta se tu može? Nemoćni ljudi, kojima je oduzeta svaka mogućnost izjednačene borbe, i koji su predani na milost i nemilost i sputani lancima.«²³ U noveli *Bitka kod Bistrice Lesne* Krleža oprimjeruje podčinjenost seljaka: »I vidi muž dobro, da je on nekako najdonji [...] I činovnici i žandari, kasarne i oblasti, općine, spisi, uredi, sve je to našim junacima izgledalo kao stroj, [...] sav taj gospodski, doktorski, kraljevskotrojedni stroj i sve te kraljevske uredbe tog činovničkog stroja.«²⁴ U istoj noveli Krleža je opisao i ulogu domobranā: »Jadna domobranska duša ne može nigdje da stane, ona mora neprekidno da kola po svim velikim stanicama armijskog organizma, da ne bi glupavi kraljevski ugarski domobranski krvotok stao. Svi domobrani, koji su zapali u ralje carske nemani, putuju po njenoj utrobi po svim žilama i crijevima etape i zaleđa i fronte, a kad ih neman izbaci, onda su ili kljasti ili mrtvi ili nestali, i to će trajati sve dok neman ne krepa.«²⁵ Domobrani su, tvrdi Donat, »oslobođeni svih iluzija«, zbog čega »na kraju uzaludne borbe bježe u očaj, u ludilo, u smrt.«²⁶ Za ostvarenje političkih interesa²⁷ i ratnih ciljeva, podrazumijeva se, dakle, smrt domobranā. Domobrani su nemoćni, ali svjesni uzaludne borbe: »To nisu naši [domobranski] interesi! Konačno, društvo, banke, kapital, tako to... Smrt... U Smrt!«²⁸ Osim domobranā, ulogu u carskom aparatu imaju i oficiri, pa se tako i »gospodin satnik«, piše Krleža, »pretvorio u jednoga od onih pet hiljada glupih i štreberskih kapetana velike habzburške Armade, koji viču već decenije nad ljudima neumorno i koji se kao sastavni dijelovi c.[arskog] i kr.[aljevskog] sistema i mašinerije napinju iz svih sila i u grabi i kod kadera i u etapi, samo da veliki carski aparat ne zapne ni na jedan čas.«²⁹

Krleža o smrti domobranā piše ironično. Uzdiže je na pijedestal i tvrdi da je, kako stoji u *Domobranu Jambreku*, »naročito slavna baš na bojištu«,³⁰ te da se, kako stoji u članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, preporuča kao »pouzdanu sredstvo za sticanje karijere pred previšnjim prijestoljem.«³¹ Uzvisivanje pogibelji oprimjereno je i u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: »To će biti slavna apoteoza za domobranske duše, kada bataljonska zapovijed javi patetički, da su domobrani Četrtek i Petek od te i te bojne satnije slavno pali,

²³ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 52.

²⁴ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 10–11.

²⁵ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 100.

²⁶ Donat, »Miroslav Krleža i hrvatski politički roman«, str. 650.

²⁷ O tome čiji su ti politički interesi, vidi u: Miroslav Krleža, »Tri domobrana«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 141–207, na str. 192: »Satnija će sutra poći na frontu! Slušat će ljudi veliki bubanj što ga vuče ponny, i činele i klarinete i frule i male bubnjiće, i to će slušati ljudi, da 'još ni jedan Zagorec nije prodal vina' – nitko neće ni pomisliti, da je to sad jedna neizrecivo grozna stvar, da idu u smrt, a zašto? Za nekakve faraonske mumije. Za bečke grofove. Za banke. Za advokate.«

²⁸ Krleža, »Tri domobrana«, str. 207.

²⁹ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 45.

³⁰ Miroslav Krleža, »Domobran Jambrek«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 227–259, na str. 237.

³¹ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 990.

kao junaci za carskog kralja i za kraljevski ugarski dom. A ti kandidati za kraljevsku madžarsku domobranksu slavnu smrt u smislu Nagodbe od godine 1868. hodaju eto ovdje u trećem vodu kao ovce, trčkaraju i još razvijaju i u prozoru udaraju, a umrijet će.«³² U članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947« zapisano je pak ovo: »Stariji sifilitičari spremaju mlađe za svečanu carsku smrt u jednom sistemu, gdje se apoteozom života smatra posmrtna pompa sa Chopinovim pogrebnim maršem.«³³ Novelu *Bitka kod Bistrice Lesne*, o kojoj Rudolf Sremec tvrdi da ostvaruje »jedinstvo deskriptivne, pov.[ijesne] i filozofske dimenzije«,³⁴ Krleža posvećuje junacima poginulima na polju časti. Na njezinu početku Krleža je naglasio da je tu novelu napisao »u počast pokojnoga gospodina desetnika Peseka Mate i šestorice mrtvih domobrana [...], koji su svi pali kod junačke navale na kotu broj tristotrinaest, prolivši tako svoju kraljevsku ugarsku domobranksu krv u slavu hiljadugodišnjeg kraljevstva Sent Ištvana, u smislu madžarsko-hrvatske Nagodbe od godine 1868.«³⁵ Da je čast proliti krv za vladara, Krleža iskazuje i u noveli *Tri domobrana*, u kojoj je zapisao da će svoj bataljon »gospodin kapetan Ratković-Jablanski, na koga je pala velika čast, da primi zdravicu same Njegove Preuzvišenosti Adlatusa [...] sutra povesti na frontu, da tamo prolije krv za preuzvišenog vladara Cara i Kralja.«³⁶ Istovjetan stav o časti Krleža je zastupao i u članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, pa tako doznajemo i sljedeće: »Na temu: 'Na polju časti' parafrazirao sam Falstaffa, da je pojam časti 'dah ljudskoga govora', 'prazna riječ bez smisla' [...] Čast, vojnička, oficirska je obično ptičje strašilo.«³⁷ O slavnoj i časnoj smrti Frangeš je na temelju Krležinih zapisa zaključio sljedeće: »'Pasti na polju slave', to je fraza koja – kao crna traka na kovčegu – treba da omota tragičnu činjenicu da je još jedan dvadesetogodišnjak pao za sebi neznane i sasvim strane interese. A ta polja slave i časti – kako nastaju i kako izgledaju? To nije ništa drugo nego strahovita, titanska bitka materijala, sudar željeza i ognja u kojemu je pojedinac zanemarljiva količina.«³⁸ U kojoj je mjeri smrt domobranā zapravo slavna i časna, Krleža je oprimjerio u *Domobranu Jambreku* sljedećim zapisom: »*Ima dosta ranjenih i sedam ih je palo, pa smo ih lijepo pokopali. Junaci!*«³⁹ Upravo je domobran Jambrek jedan od tih dvadesetogodišnjaka koji je stradao za tuđe interese, a »sva njegova tužna historija spomenuta je u frazi gospodina doktora, da imade 'dosta ranjenih'«.⁴⁰ Domobrani su svjesni besmisla rata

³² Krleža, »Kraljevska ugarska domobranksa novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 101.

³³ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 990.

³⁴ R. [Rudolf Sremec], natuknica »'Bitka kod Bistrice Lesne'«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, str. 65a–66a, na str. 66a.

³⁵ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 9.

³⁶ Krleža, »Tri domobrana«, str. 197.

³⁷ Krleža, »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947«, str. 1000.

³⁸ Frangeš, »Krležine ratne teme«, str. 238.

³⁹ Krleža, »Domobran Jambrek«, str. 245.

⁴⁰ Isto.

te i »sami osjećaju ovaj strašni apsurd svoga života.«⁴¹ Patnja je jedino što rat donosi u njihove živote: »Poziv nam je Patnja. Bolovi i patnja«,⁴² a »zašto? Zato, jer se nitko ne brine. Đavola briga našu gospodu za to, što mi stradavamo. Oni se gledaju u podu po kom hodaju, kô mi u zrcalu. Tako je njima lijepo.«⁴³

Krleža piše i o političkom ustroju tijekom trajanja rata. Premda bi svrha državne zajednice trebala biti očuvanje mira i zaštita građana, događaji prikazani u *Hrvatskom bogu Marsu* svjedoče upravo suprotno. Kada je riječ o zaštiti građana, država ne izvršava svoju dužnost, što je i prikazano u noveli *Bitka kod Bistrice Lesne*. Riječ je o događaju u kojem domobran Trdak Vid uoči odlaska na frontu dolazi na Markov trg tražiti zbrinjavanje svoje djece, o kojoj se nema tko brinuti. Dakle, Trdak Vid ispunjava svoju građansku dužnost. Odlazi na frontu, ali država odbija zbrinuti njegovu djecu, što je i predočeno u sljedećem dijalogu:

– »Ali gde buju, gde buju za pet ran Kristušovih? Gde buju ostali? – zavapio je Trdak Vid očajno u jednoj smrdljivoj sobi na Markovom trgu i došlo mu je da zaplače, tako ga je stislo u prsima. Ta za Boga miloga! On putuje sutra na frontu! Kako to ovomu ‘doktoru’ tu nije jasno da on sutra putuje na frontu!

– Već će se nešto naći, kume! Mi ćemo lijepo pisati dopis na općinu!«⁴⁴

Tako se Trdak Vid, »umjesto da dobije pomoć«, suočava s osjećajem »nestvarnosti i opsjene vladine administracije«. ⁴⁵ Njegovo beznađe prikazano je sljedećim rečenicama: »Potpisujući tamo gore na kraljevskoj vladi onaj zapisnik, javila se u Vidu Trdaku jedna neugodna misao, da je taj zapisnik laž, i da tamo nema zapravo nikakve kraljevske zemaljske vlade, ni svijetloga Bana, ni bilo čega, nego ovakav jedan kratkovidan čovjek što puni cigaretno tuljčiće i slaže ih jednoga do drugoga u kutijicu. On je o tome već mnogo puta mislio, da su ti zapisnici, uredi i spisi prevara i laž za bokce i za muže«. ⁴⁶

Da je Krležin doživljaj rata objektivan, potvrdio je Bruno Meriggi, koji je zapisao da Krleža u *Hrvatskom bogu Marsu* dočarava osobni doživljaj rata, a da time »niukoliko nije umanjeno jedinstvo celine«. ⁴⁷ U zbirci se očituje Krležina odbojnost prema ratu i tuđinskoj vlasti, a koja je rat i pokrenula. Kritika tuđinske vlasti prisutna je u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj*

⁴¹ Miroslav Krleža, »Smrt Franje Kadavera«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 261–299, na str. 290.

⁴² Miroslav Krleža, »Hrvatska rapsodija«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 301–329, na str. 310.

⁴³ Krleža, »Hrvatska rapsodija«, str. 313.

⁴⁴ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 16.

⁴⁵ R. [Rudolf Sremec], natuknica »‘Bitka kod Bistrice Lesne’«, str. 65b.

⁴⁶ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 16.

⁴⁷ Bruno Meriđi, »Antimilitaristička književnost i ‘Hrvatski bog Mars’ Miroslava Krleže«, prevela Olga Stuparević, u: Vojislav Đurić (glavni i odgovorni urednik), *Miroslav Krleža* (Beograd: Prosveta, [1967]), str. 199–212, na str. 206.

noveli, u kojoj je Krleža zapisao da su »naše hrvatske ljude prozvali madžarskim domobranima, govore im o obrani Carstva, Kraljevine, Trojednice, Ugarskog Kraljevstva i Domovine, a iz te su njihove Domovine stvorili klaonicu i razorili im domove.«⁴⁸ Krleža se protivi »metodama carskim i kraljevskim i kraljevskim ugarskim«, prema kojima se politička vlast osnažuje »žandarima i vješalima, prijekim sudovima, pokretnim sudovima, opsadnim stanjima, taocima, nasiljem, kundačenjem,⁴⁹ paležom, silovanjima i pljačkom, a soldačka batinom i kletvom, špangama i metkom.«⁵⁰ Oprimjerenje tih metoda uviđamo u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: »Što se sada tu može, na ovakvu zapovijed? Ako ne trčiš, onda te tuku do krvi. Ideš na prijavak, dobiš špange, objese te na kesten, natrpaju ti telećak opekrom, psuju te, zatvaraju te, po danu vježbaš, a po noći spavaš u ledenom podrumu na tri gole i tvrde daske.«⁵¹ Prezir tih metoda i discipline Krleža iskazuje tvrdnjom da je takva disciplina »kretenska, ogavna, prokleta, glupa, idiotska, tako zvana carska i kraljevska disciplina, koja kao otrov kakvi ukleti teče po žilama habzburških građana.«⁵² U Krležinim zapisima o ratu i politici uočljivo je, tvrdi Bulić, »kritičko poimanje problematike i očevidno izrugivanje« vlasti i političkih moćnika.⁵³ Tako Krleža u svojoj zbirci rat određuje kao sukob »financijskih, građanskih, feudalnih i imperijalističkih, klimatskih i rasnih laži.«⁵⁴ Naime, osuđivao je, kako kaže Meriggi, »bezumnosti i uzaludnosti imperijalističkog rata.«⁵⁵ Da je rat bezuman i uzaludan, potvrđuju i zapisi iz, primjerice, *Bitke kod Bistrice Lesne*,⁵⁶ *Kraljevske ugarske domobranske novele*⁵⁷ te *Domobrana Jambreka*.⁵⁸

U *Hrvatskom bogu Marsu* su na brojnim mjestima uočljivi Krležini stavovi o političkom autoritetu. Pri njihovu iskazivanju Krleža najčešće povlači paralelu s crkvenim autoritetom. Usporedba političkog i crkvenog autoriteta indikativna je zato jer ukazuje na Krležinu odbojnost prema političkom i crkvenom autoritetu. Zapis o tome postoji i u članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, u kojem Krleža piše o »pretvorljivoj i prozirno-glupoj vezi između

⁴⁸ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 103.

⁴⁹ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 988: »Kundačenje pameti, gaženje dostojanstva ljudskog, pljuvanje i izrugivanje pravoj ljepoti, surova provincijalna glupost u policijskoj dolami, sve te otrcane metode nasilja francisko-jozefinskog u ovome su gradu igrale svoj intelektualni čardaš godinama.«

⁵⁰ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 111.

⁵¹ Isto, str. 117.

⁵² Isto, str. 46.

⁵³ Bulić, »Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)«, str. 696.

⁵⁴ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 53.

⁵⁵ Meridi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 211.

⁵⁶ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 12: »Rat! A što se tu može? Već gospoda doktori znadu što hoće, kad guraju taj rat! To je gospodska stvar, taj njihov rat!«

⁵⁷ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 59. »Rat je stvar, kod koje se ljudski pije i jede.«; str. 89: »Rat je šport.«; str. 101: »[domobrane se] vara kod te gospodske lopovske igre.«

⁵⁸ Krleža, »Domobran Jambreka«, str. 240: »Rat, to je ispit, momci!«; str. 241: »operete [su bili ratovi koji su prethodili I. svjetskom ratu] spram ovog fabričkog klanja.«

Crkve i Armade.«⁵⁹ Istovjetne stavove nalazimo i u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*, u kojoj je Krleža usporedio crkvu sa satnijom, a svećenike s oficirima: »Ne živi crkva katolička zaludu u najboljoj ljubavi s kraljevskom i carskom i kraljevskom ugarskom domobranskom armadom; pa kao popovi crkve i oficiri su pusti vikači iz profesije. Svaki oficir kao i oficijelni propovjednik raspolaže stanovitim rječnikom i stanovitom količinom parabola, koje onda upotrebljava u svoje vrijeme i na pravome mjestu bez jedne jedine svoje vlastite misli.«⁶⁰ Nadalje, Krleža je usporedio i *Bibliju s Vježbovnikom*. Pritom valja istaknuti da je *Vježbovnik*, koji Krleža nerijetko naziva *Službovnikom* ili *Reglementom*, skup pravila austrougarske vojske. Detaljnije pojašnjenje *Vježbovnika* nalazi se u »Tumaču domobranskih i stranih riječi i pojmova«, u kojem je određen kao »knjiga ‘bezuovjetne pokornosti i zapta’«, te kao »pjesma ‘samopouzdanja i neoborive ustrajnosti volje’ da se ‘zadobije’ kraljevski ugarski domobranski ‘lovor pobjede’«. ⁶¹ Usporedba *Biblije s Vježbovnikom* predočena je u sljedećem zapisu: »Nijedan valjani linijski oficir ne može pred licem svoje čete da ne izgovori ni riječi, a da se ne bi redovito pozovao [pozvao] na vrhovni soldački četni autoritet, na Vježbovnik. Kao što se pop poziva na Bibliju, tako oficir na Vježbovnik. Vježbovnik i Biblija dvije su najstarije knjige na svijetu. I dvije najpoznatije knjige na svijetu. Milijuni i milijuni glupana, koji su s propovjedaonica crkvenih naučili na mudrost biblijsku, ti su isti milijuni bili istodobno po bezbrojnim kasarnama sviju kontinentata dresirani po kriminalnim metodama ovoga Vječnoga Vježbovnika u kanibalskoj meštiriji našega carskog i kraljevskog i kraljevsko ugarsko domobranskog vremena. To je dakle taj famozni Vježbovnik za mađarsku infanteriju, ta sramotna kompilacija krvave međunarodne empirije.«⁶² U tom zapisu prepoznaje se ono što je istaknuo Vlaho Bogišić u *Krležijani*: »narator neprestance pretapa vlastitu perspektivu i perspektive svojih karaktera, pa se u istoj sekvenci govori o Vježbovniku kao ‘vrhovnom četnom autoritetu’ i njegovim ‘kriminalnim metodama’«. ⁶³ Nadalje, Krleža je državne službenike, svećenike i oficire smatrao lažljivcima. Potvrdu tome pruža sljedeća rečenica: »I bilježnik im je [domobranima] govorio isto, što im sada govori gospodin satnik, i pop im je sa propovjedaonice lagao isto tako, kao što i gospodin satnik laže sa svoje debele Mice.«⁶⁴ Istovjetan stav Krleža je zauzimao i prema austrougarskoj vlasti: »Gospodin satnik nije nikada ni od koga čuo, da bi ta vlast bila laž nemoralna ili glupa.

⁵⁹ Krleža, »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947«, str. 996.

⁶⁰ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 44.

⁶¹ Miroslav Krleža, natuknica »Vježbovnik«, str. 356–358, u: »Tumač domobranskih i stranih riječi i pojmova«, str. 331–371, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, na str. 356.

⁶² Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 48.

⁶³ Vl.[aho] Bo.[gišić], natuknica »‘Kraljevska ugarska domobranska novela’«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, str. 489, na str. 489b.

⁶⁴ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 101.

Tiranska, ogavna, barbarska forma.«⁶⁵ U članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947« Krleža je opisao i, kako ga naziva, »drill crkveno-vojnički«.⁶⁶ Da je taj »drill«, koji podrazumijeva pasju dresuru i otuđenje čovjeka prisutan u *Hrvatskom bogu Marsu*, svjedoči sljedeći zapis: »Lomiti volju, rastakati nade, polagano, krijumčarski, podrivati mogućnost svakog nevinog užitka u ljepoti zvuka, boje ili mirisa, ističući praktičnu, utilitaristički-racionalnu stranu vojnički organizovanog života, koji se pretvara u totalitaran pojam i u jedinu svrhu života kao takvog, to je bio zadatak ovog militaristički l'art pour l'artističkog odgoja, gdje je čovjeka valjalo samljeti do najsitnije prašine, do ništice. Tu su se vršili napori da se svi neposredni životni nagoni svedu na stepen pasje dresure, da se unutrašnji politički, kulturni ili moralni nemiri čovjeka ukrote do osjećaja ropske, podređene manjevrjednosti, do osjećaja ponizne lojalnosti spram Previšnje Kuće, u jednu riječ: gnjavatori stvarali su od živih ljudi moralne nakaze, u kojima se je prirodjena ljudska sklonost za sve što je istinito, dobro, lijepo, pošteno, zemaljsko, politički ili narodno stvarno, pretvorila u mržnju takozvane 'nacionalističke' zemaljske pojave i stvari, jer je to bio glavni zadatak Armade, da od čovjeka stvori biće, koje se odvojilo od ovoga svijeta, i koje će pucati po svojim roditeljima, ako za to padne Previšnja Zapovijed.«⁶⁷ O pasjoj dresuri satnije svjedoče zapisi iz *Kraljevske ugarske domobranske novele*: »Njihove [domobranske] su uši uvijek načuljene, kao u dresiranih pasa, pa samo čekaju fijuk da preskoče palicu«; »Ne će više moći da rade [domobrani] od umora, ali će pokazati volju, volju da slušaju. A to je ono glavno. Drugo se i ne traži, nego samo dobra volja, da pas miče repom. To!«; »Taj [domobran] radi nesvijesno, dresirano kao pas i na uho«.⁶⁸ Osim toga, Krleža je u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* zapisao i sljedeće: »Mir! Mir! Da se nisi maknuo! Kad je pozor, onda je pozor! I ako ti rođena mater krepava pred očima, ne smiješ da se makneš.«⁶⁹

U članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947« Krleža je pisao i o lojalnosti prema, kako je naziva, Previšnjoj Kući. Lojalnost i vjernost Hrvatā prema Previšnjoj Kući spomenuo je i Josip Horvat. Naime, Horvat je izvijestio o aferi izazvanoj od Krležina članka »Barun Konrad«, kao i o posljedicama koje je taj članak prouzročio. Tom prilikom Horvat je pisao o »'tradicionalnoj vjernosti Hrvata previšnjem habsburškom domu'«.⁷⁰ Riječ je o frazi koju je Krleža šest godina nakon objavljivanja »Baruna Konrada« uvrstio u novelu *Domobran Jambrek*: »Rat je nastao tako, da su oni prokleti vlaški krivovjerci (koji svoje kraljeve kolju

⁶⁵ Isto, str. 57.

⁶⁶ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 997.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 60–61, 127 i 138.

⁶⁹ Isto, str. 98.

⁷⁰ Horvat, »Kronika [p]okradene mladosti 1900 – 1919«, str. 126.

svakih deset godina jedanput) htjeli zaklati našega Cara i Kralja, a jednoga su Carevića i zaklali negdje već. Onda je Car pozval svoje verne Hrvate (jer Madžarom i Švabom, cuckom prekletim ne veruje) i tako su Hrvati pošli da brane Cara i Kralja, koji je kralj hrvatski, ali mu to Madžari ne daju da bude.«⁷¹

3. Etika

Na početku ovoga poglavlja nužno je uputiti na povezanost etike i politike u *Hrvatskom bogu Marsu*, a na koju je ukazao Bruno Meriggi u svojem članku »Antimilitaristička književnost i ‘Hrvatski bog Mars’ Miroslava Krleže«. Meriggi je zapisao da su novele iz *Hrvatskog boga Marsa* povezane »dvostrukom niti kritike: upravljene s jedne strane protiv manifestacija militarističkog duha, a s druge protiv moralne izopačenosti građanskog društva – ishodišta tog duha, koji služi kao čvrst oslonac njenoj vlasti.«⁷²

Budući da Krleža tijekom trajanja I. svjetskoga rata nije bio na fronti, radnja u novelama obuhvaćenima *Hrvatskim bogom Marsom* odvija se, izvještava Miljenko Jergović, po »kasarnama i na vježbalištima, u lazaretima, stacionarima za venerične bolesti i u vlaku.«⁷³ O svojem iskustvu rata Krleža je pisao i u »Napomeni o ‘Hrvatskom bogu Marsu’«, u kojoj je donio sljedeće dvije tvrdnje: »Ja lično nikada nisam bio u vatri niti u opasnosti«; »Ja lično na mome mesu dakle nisam nikada osetio nikakav užas rata.«⁷⁴ Dakako, pojasnio je i razloge zbog kojih je napisao *Hrvatski bog Mars*. To nije učinio zbog želje za, kako kaže, »aktuelnim senzacionalnim ratničkim motivima«, pa čak ni zbog antimilitarizma, nego ponajprije zbog smrti »četrdesetorice nevinih mučenika, koja je bila u meni i grizla me kao rana iz dana u dan.«⁷⁵ Tu Krležinu izjavu komentirao je Jevgenij Paščenko, izjavivši da je »Krleža najznačajniji kao takav pisac sa snažnim umjetničkim izražajem stvarnosti, prije nego puki kroničar, koji to nije ni težio biti«, nakon čega je dodao sljedeće: »Sva saznanja je nosio [Krleža] u svijesti, duši, moralu, da bi ih izrazio u djelima koja ostaju spomenicima kako rata tako i književnosti.«⁷⁶

⁷¹ Krleža, »Domobran Jambrek«, str. 241–242.

⁷² Meridi, »Antimilitaristička književnost i ‘Hrvatski bog Mars’ Miroslava Krleže«, str. 206.

⁷³ Miljenko Jergović, »Pogovor«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 373–378, na str. 375.

⁷⁴ M.[iroslav] K.[rleža], »Napomena o ‘Hrvatskom Bogu Marsu’«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 1/2–3 (Zagreb, 1923), str. 99–102, na str. 101.

⁷⁵ K.[rleža], »Napomena o ‘Hrvatskom Bogu Marsu’«, str. 102.

⁷⁶ Bojan Koštić i Suzana Marjanić, »Krležina Galicija«, razgovor s [Jevgenijem Paščenk] filologom i profesorom na Katedri za ukrajinistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu u povodu njegova otkrića spomenika palim hrvatskim domobranima tijekom Prvog svjetskog rata u ukrajinskom selu Glybivki. Objavljeno 19. studeni 2013. godine. Vidi: www.zarez.hr/clanci/krlezina-galicija (pristupljeno 12. siječnja 2017).

U novelama *Hrvatskog boga Marsa* Krleža čitaocu pruža uvid u odnose regruta i onih koji su im nadređeni. Iz tih odnosa moguće je zaključiti o načelima i vrijednostima na kojima je utemeljena etika u ratu. Razlog zbog kojeg smatram da je potrebno pridati pozornost etičkom nauku u Krležinoj zbirci jest taj što Krleža određuje »vrijeme velikog evropskog rata kao vrijeme praktične izmjene vrijednosti.«⁷⁷ Potvrdu tome pruža i zapis iz Krležina članka »Barun Konrad«, u kojem stoji da je »vrijeme velikog rata« bilo vrijeme »praktičnog ničeanskog Umwerta.«⁷⁸ U Krležinu pojašnjenju članka »Barun Konrad«, a naslovljenom »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, Krleža je dao komentar o praktičnoj izmjeni vrijednosti, te se zapitao »tko je taj faktor koji nema pojma o tome da veliki rat znači praktičnu izmjenu vrijednosti«, nakon čega je zapisao sljedeće: »I odgovaram: štampa! Ta štampa gleda ratno zbivanje, a pojma nema da se tu praktično mijenjaju vrijednosti iz temelja. U kakvom smislu? U praktičnom smislu izmjene sviju vrijednosti.«⁷⁹ Inače, Krleža je često kritizirao tisak, smatrajući da se sastoji od »poplave laži i lažnih članaka«,⁸⁰ u kojem prevladava »ideologija glupe i nenaobražene inteligencije.«⁸¹ Kao što doznajemo od Bulića, »na osnovi banskih naredbi kojima se uspostavila vojna i politička cenzura tijekom rata«, ostvarivat će se »permanentna kontrola tiskane riječi tijekom cijelog rata.«⁸² Međutim, a kao što izvještava Frangeš, Krleža je i u vrijeme rata uspijevaao, i to usprkos cenzuri, »objektivno« izvještavati o stanju na ratištu.⁸³ Upravo zbog stroge vojne i političke cenzure, Krležin članak »Barun Konrad« izazvao je burne i brojne reakcije. Horvat je propust cenzure komentirao ovim zapisom: »cenzura nije zapazila Krležinu satiru.«⁸⁴ U članku »Barun Konrad«, tumači Frangeš, Krleža »pokazuje osnovnu težnju: prikazati rat kao užasnu, besmisleni aberaciju ljudske pameti, lišiti ga njegovih dekorativnih laži i cinične patetike.«⁸⁵ Nadalje, Frangeš kaže da je rat »danas samo posao, užasna tvornica u kojoj se producira – smrt«,⁸⁶ a da je pojedinac

⁷⁷ Miroslav Krleža, »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Sarajevo / Zagreb: Nišro »Oslobođenje« / Ikro »Mladost«, 1983), str. 185–226, na str. 204.

⁷⁸ Miroslav Krleža, »Barun Konrad«, str. 190–203, u: Krleža, »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, str. 185–226, u: Krleža, *Moj obračun s njima*, na str. 191.

⁷⁹ Krleža, »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, str. 204–205.

⁸⁰ Isto, str. 210.

⁸¹ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 103.

⁸² Bulić, »Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)«, str. 692. Na istoj stranici vidi i bilješku 14.

⁸³ I.[vo] F.[rangeš], »Napomena«, u: Krleža, *Ratne teme*, na str. 245.

⁸⁴ Horvat, »Kronika [p]okradene mladosti 1900 – 1919«, str. 126.

⁸⁵ Frangeš, »Krležine ratne teme«, str. 238.

⁸⁶ Isto, str. 239.

»zanemarljiva količina.«⁸⁷ Iz Krležina članka »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947« doznajemo da je čovjek zanemariva količina, točnije da je čovjek »slaba, nepostojana, u sebi samome zbunjena sjenka, koja se ne snalazi i koja se konstantno gubi, i koje nema i koja je već u nekoliko varijanata umrla za svog vlastitog ovozemaljskog života.«⁸⁸ Krleža je zbog toga smatrao da na rat treba gledati »integralno«, zatim da se čovjek »ne smije izgubiti u gledanju ratnih detalja« i da »ne smije zaboraviti da rat ima svoju ideju.«⁸⁹ Pobunom protiv rata domobrani ugrožavaju ideju rata, što potvrđuje i zapis iz *Kraljevske ugarske domobranske novele*: »Počeli su ljudi da se osvrću na tren, a kada ljudi pretpostavljaju svoj lični interes u cjelini, onda dabome to ugrožava samu ideju jedinstvenog gibanja.«⁹⁰ Da bi spriječili domobrane u pretpostavljanju njihova interesa u ratu, potreban je soldački odgoj, kojem je svrha da domobrane učini pasivnima. O tome ću pisati u zasebnom poglavlju. Ovom prilikom ću ipak, a da bih potvrdila navedenu konstataciju, citirati Krležin zapis iz kojeg proizlazi da je pasivnost »ideal svakog topovskog mesa, da ne misli ništa [topovsko meso/domobran] i da ulazi u ovu flajšmašinu bez ikakvih naročitih emocija.«⁹¹ Svojim nerijetko ironičnim načinom pisanja, Krleža odaje stavove o etičkim principima u ratu. O takvu stilu pisanja, a u članku »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, Meriggi je zapisao da je u Krleže prisutan »opori sarkazam, prefinjeno intelektualističko izrugivanje, fina ironija«,⁹² dok je Rudolf Sremec u *Krležijani*, pod natuknicom *Bitka kod Bistrice Lesne*, zapazio da je Krležin ton »namjerno lažno patetičan, onaj kakvim se koriste tadašnje novine, a sve u funkciji oficijalnog divljenja junačkoj smrti bijednih domobrana.«⁹³ Krleža je u svojim novelama izložio i stavove o dužnosti, samovolji, ljudskim i oficirskim vrijednostima, dostojanstvu, osobnoj odgovornosti, ugroženosti čovjeka, moralu, kao i stavove o razvratu, milosrđu i poniženju. U narednim potpoglavljima obradit ću zastupljenost navedenih etičkih problema.

3.1. Određenja dužnosti i samovolja

Jedan od najzastupljenijih etičkih pojmova u *Hrvatskom bogu Marsu* odnosi se na dužnost. Određenje dužnosti domobranā u ratu odnosilo se na poslušnost, koja se zasnivala, kako

⁸⁷ Isto, str. 238.

⁸⁸ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 987.

⁸⁹ Krleža, »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, str. 210.

⁹⁰ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 111.

⁹¹ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 998.

⁹² Meriđi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 203.

⁹³ R. [Rudolf Sremec], natuknica »'Bitka kod Bistrice Lesne'«, str. 65b.

izvještava Zelmanović u monografiji *Kadet Krleža*, »u znaku željezne discipline i podređenosti.«⁹⁴ U novelama *Hrvatskog boga Marsa* prikazano je određenje dužnosti u koje spada izvršavanje zapovijedi, ubojstvo drugoga, pa čak i vlastita smrt, dok je s druge strane ponuđeno određenje dužnosti čovjeka s katoličkog svjetonazora. Te tvrdnje ću, dakako, potkrijepiti primjerima. Da se od domobranā zahtijeva bespogovorna poslušnost, prikazano je i u, primjerice, *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*:

1. »Ti ne misli ništa, mater ti, nego samo slušaj, što ti se zapovijeda! Drugo ništa! Korak! Glavu gore! Pazi!«;⁹⁵
2. »Ne će više moći da rade od umora, ali će pokazati volju, volju da slušaju. A to je ono glavno. Drugo se i ne traži, nego samo dobra volja, da pas miče repom. To!«⁹⁶

Potvrdu određenja dužnosti u smislu poslušnosti, pruža i zapis iz *Domobrana Jambreka*:

– Kuš čkomete mulci! Ak si ti rabšic, onda sem ja oberrabšic! Ja sam navek ober tebe! Vidim ja se! I znam se! I zato ti meni se, kaj javlaš, po-kor-no javlaš! Razmeš: po-kor-no?

Tako pije vodnik regrutsku rakiju i tumači principe subordinacije, da je on, kakkirekli, oberlopov sem lopovom!⁹⁷

Budući da se Krležino određenje dužnosti podudara s onim Gyule Kádára, pukovnika generalskog stožera u Horthyjevoj vojsci, poslužiti ću se opisom atmosfere tih vojnih učilišta u djelu *Od Ludovike do Sopronkőhide* Gyule Kádára, a koji opis preuzimam iz Zelmanovićeve *Kadeta Krleže*: »Sve je poslušnost, sve je disciplina! Dogma ispunjavanja zapovijedi je ovako formulirana u pravilima službe: Podčinjeni treba izvršavati svako naređenje svog pretpostavljenog bezuvjetno spremno, u određeno vrijeme, koliko mu sve snage dozvoljavaju i prema uvjetima dobro.«⁹⁸ Te tvrdnje Kádár je potom pojasnio ovako: »Ako dobijete naređenje da skočite s kata dužni ste skočiti, ako smatrate da je to naređenje nepravedno, slijedećeg dana možete uložiti žalbu.«⁹⁹ Budući da domobran nema izbora, on će postupati onako kako mu je naređeno. To potvrđuju zapisi iz *Kraljevske ugarske domobranske novele*, u kojoj je Krleža opisao posljedice naredbe: »Ako bude ta riječ [naredba] značila trku, domobran će trčati. A ako bude značila to, da domobran mora da padne u blato, on će pasti u

⁹⁴ Đorđe Zelmanović, *Kadet Krleža: Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima* (Zagreb: Školske novine / Sveučilišna naklada Liber, 1987), str. 118.

⁹⁵ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 106.

⁹⁶ Isto, str. 127.

⁹⁷ Krleža, »Domobran Jambrek«, str. 231.

⁹⁸ Zelmanović, *Kadet Krleža: Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima*, str. 125.

⁹⁹ Isto.

blato; ako ga navede na to, da juriša, domobran će jurišati i ubiti i klati i urlati!«¹⁰⁰ »On bi ovako na zapovijed skočio u vodu, pojurio na nož, zapalio kuću, sve odmah u tili čas.«¹⁰¹

U *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* Krleža je opisao atmosferu koja je prevladavala na vojnim vježbalištima, a iz koje doznajemo o odnosu oficirā prema satniji. Ono što je shvaćeno kao osjećaj dužnosti, u svojem praktičnom određenju korespondira s pojmom poslušnosti, to jest izvršenja zapovijedi. O osjećaju dužnosti koji su oficiri imali prema državi, svjedoči sljedeći zapis: »On [oficir] se žrtvuje i treba da se žrtvuje za dužnost, za poštenje, za narod! Za domovinu! Za cara! Za kralja! Za politikante!«¹⁰² No, o osjećaju dužnosti svjedoče i zapisi koje je Krleža pridao jednom od oficira: »Apeliram na vaše poštenje, na vaš karakter! Čast naša zahtijeva to od nas, i osjećaj dužnosti! Dajte! Prolistajte samo malo Službovnikom, pa da vidiš što je tamo o dužnosti napisano. O dužnosti potčasnika! Skupite se, ljudi! Vi ste jezgra čete, sto vam bogova! Mi idemo da lijemo krv za domovinu! Mi nismo vatrogasci! Hej! Trubaču!«¹⁰³

Da je Krleža ironizirao dužnosti oficirā, zamijetio je i Bruno Meriggi: »Blede i beznačajne figure su ti podoficiri, koji druge dužnosti nemaju osim da drže gvozdeni red u vojsci, u slavu pravog boga, hrvatskog boga rata, koji je uvek i jedino – oficir!«¹⁰⁴ Takvo tumačenje potvrđuju Krležini zapisi iz *Kraljevske ugarske domobranske novele*: »Gospodin Bog, to je oficir!«¹⁰⁵

Zapisi iz *Tri domobrana* svjedoče da se dužnost u ratu sastoji isključivo od izvršenja zapovijedi, jer će u suprotnom uslijediti kazna. O tome svjedoče izjave koje je Krleža u toj noveli pridao jednom od nadređenih: »Ja apeliram na vaše poštenje i na vaš karakter, da mi nađete toga lopova! Momci! I vaša je dužnost, vi, koji ste zakletvu prisegli, da ga odate, tko je to bio, jer ću vas boga mi ustrijeliti svakog desetog!«¹⁰⁶ »Što se može? Zapovijed treba da se izvrši, i tako je domobran od Kolarca lijevo pljusnuo svog druga!«¹⁰⁷

Da je domobran dobivene zapovijedi morao izvršavati bezuvjetno, dokazuje i to što je, ukoliko mu je tako bilo naređeno, morao ubiti i, primjerice, svoju suprugu. O tome svjedoči zapis iz novele *Bitka kod Bistrice Lesne* u kojemu stoji: »Ja te puštam s fronte! Dobro je! Ali mi zadaj poštenu riječ, da ćeš tu svoju kaju ustrijeliti na svaki način!«¹⁰⁸

¹⁰⁰ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 94.

¹⁰¹ Isto, str. 138.

¹⁰² Isto, str. 81.

¹⁰³ Isto, str. 82.

¹⁰⁴ Meriđi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 208.

¹⁰⁵ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 61.

¹⁰⁶ Krleža, »Tri domobrana«, str. 167.

¹⁰⁷ Isto, str. 177.

¹⁰⁸ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne str. 23.

Pojam dužnosti Krleža dovodi i u relaciju sa smrću. Točnije, dužnost određuje kao smrt. U prilog takvu određenju dužnosti svjedoči iskaz iz *Domobrana Jambreka* u kojem je Krleža zapisao sljedeće: »Ona siva dosada kasarne i kadera tu se preselila u jednu jamu koja nije ni dva metra široka i koja je već iskopana u obliku groba, pa čovjek domobran i ne mora ništa drugo, nego da mirno legne, i sve je gotovo. Nastupila je tiha, domobranska smrt. [...] Domobran je izvršio svoju domobransku dužnost. I tako je Jambrek živio jedno vrijeme i pokapao pajdaše, kad je onda jednoga dana pao na njega bijeli oblak ‘domobranske dužnosti’, u višem krvavom smislu toga pojma.«¹⁰⁹ Da je dužnost domobrana smrt, potvrđuje i navod u kojem Krleža kaže da se domobran po »propisu uživi, čisti cipele i pušku, kopa jamu i gradi šišarte i čeka menažu i smrt.«¹¹⁰

Nakon Krležina određenja dužnosti kao poslušnosti, to jest izvršenja zapovijedi, te određenja dužnosti kao ubojstva i vlastite smrti, u noveli *Smrt Franje Kadavera* dužnost je sagledana iz još jedne perspektive. Naime, određuje se s katoličkog svjetonazora. Budući da je Franjo Kadaver pobožan lik, njegovi stavovi nužno su vezani uz vjeru i Boga. Krleža je istaknuo da se domobrani u svojim raspravama zalažu za svoje »filozofske principe«.¹¹¹ Kada se u tim raspravama zaključi da, piše Krleža, »Boga nema«,¹¹² domobran Kadaver, a kao dobar »soldat crkve katoličke«, ima potrebu da »povuče mač, i da se pobije s hereticima i poganima za svete dogme i istine«, jer neće »valjda ovdje slušati ovakva svetogrđa, a da se ne usprotivi«, zato što mu je to dužnost.¹¹³ Kadaver u skladu s kršćanskim svjetonazorom iznosi svoje stavove prema kojima je najvažnije da je »čovjek pošten, dobar i krepostan, i da se Bogu moli skrušeno!«¹¹⁴ Uz to, Kadaver je smatrao da »nitko nije krepostan onako, kako bi trebalo da bude«, ali nam je »sveta katolička dužnost, da to postanemo!«¹¹⁵ Navedeni filozofski principi ukazuju na vrijednosti koje su zastupljene u etici, a koje se mogu pronaći u, primjerice, Aristotelovu određenju kreposna i dobra čovjeka. U *Nikomahovoj etici* Aristotel je o kreposti i dobroti zapisao da je za krepost »značajnije dobro učiniti negoli da nam se dobro učini, i više činiti lijepa djela negoli ne činiti ružna«¹¹⁶ te da je »svojstvo dobra čovjeka i kreposti činiti dobro drugima«.¹¹⁷

¹⁰⁹ Krleža, »Domobran Jambreka«, str. 244.

¹¹⁰ Isto, str. 243.

¹¹¹ Krleža, »Smrt Franje Kadavera«, str. 293.

¹¹² Isto, str. 285.

¹¹³ Isto, str. 291.

¹¹⁴ Isto, str. 293.

¹¹⁵ Isto, str. 294.

¹¹⁶ Aristotel, *Nikomahova etika*, 1120a 11–13. Vidi i: Aristotel, *Nikomahova etika*, prijevod s izvornika, bilješke i rječnik nazivlja Tomislav Ladan. Predgovor i filozofijska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber, 1988), str. 64.

¹¹⁷ Aristotel, *Nikomahova etika*, 1169b 12. Vidi i: Aristotel, *Nikomahova etika*, str. 206.

Nakon što sam predočila određenja dužnosti, potrebno je ukazati na relaciju dužnosti i samovolje. Naime, oficiri su nerijetko provodili samovolju pod krinkom zapovijedi, i »nikada ovakvom gospodinu satniku ne pada na um, da to nije ‘On’ koji zapovijeda i drži vlast u ruci.«¹¹⁸ Navest ću primjere koji predočuju provođenje samovolje nad satnijom. U *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* postoje zapisi koji to potvrđuju: »Pa ako ne stojiš u pozoru, to ‘Mene’, gospodina satnika, vrijeđaš time, jer ‘Ja’ tražim od tebe da stojiš u pozoru! ‘Ja’ ti zapovijedam trkom, [...] ‘Ja’ imadem u ruci sablju i mogu te sasjeći i samo napišem pismenu izjavu i stvar je riješena! Toliko sam ‘Ja’ silan. ‘Ja’ mogu da te objesim, da te istučem, da te zatvorim, da te uništim«;¹¹⁹ »Jer kad Ja nešto hoću, onda mora biti tako, kako Ja hoću! To mora biti, i tu nema boga živoga!«;¹²⁰ »Oni moraju da prignu glavu pred njegovom voljom. Moraju.«¹²¹ U *Tri domobrana* samovolja je oprimjerena ovako: »Ja ću vas još danas po podne vješati svakog desetog bez razlike! [...] I on će to doista i učiniti! Nema ničega, što bi njega spriječilo, da on toga ne učini!«;¹²² »Tko mi šta može? Radim što me volja!«¹²³

U skladu s dosad prikazanim principima te izmijenjenim praktičnim vrijednostima u ratu, uočljiv je i određeni obrazac ponašanja domobranā. Taj obrazac prikazan je na primjeru dviju izreka, zapravo dvaju rebusa, u noveli *Bitka kod Bistrice Lesne*: »‘Tko rano rani, sam u jamu pada’«; »‘Tko pod drugim jamu kopa, dvije sreće grabi’.«¹²⁴ Premetaljka tih dviju izreka otkriva ratne vrijednosti, koje su u suprotnosti s principom da se drugima čini dobro. Potvrdu toga nalazimo u *Tri domobrana*: »Pa kad se ide van, na frontu, onda se na sve to reagira na domobranski način: kako ti meni, tako ja tebi.«¹²⁵ Ono što Krleža naziva domobranskim načinom djelovanja, u noveli *Smrt Franje Kadavera* otkriva se u sljedećim rečenicama: »Neka cijelo selo ode do đavola! Kad sam ja, zašto ne bi i selo? I ne samo selo nego čitav svijet!«; »Stradali mi, pa neka stradaju i drugi. Svakomu svoje! Danas meni sutra tebi.«¹²⁶

3.2. Ljudsko dostojanstvo, čovjekova ugroženost, vrijednosti, moral, milosrđe

O prisutnosti filozofskih elemenata u Krležinu opusu izvijestio je Viktor Žmegač u *Krležijani* pod natuknicom »Filozofija«, u kojoj je zapisao: »Nazočnost filozofske problematike u

¹¹⁸ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 95.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Isto, str. 117.

¹²¹ Isto, str. 130.

¹²² Krleža, »Tri domobrana«, str. 173.

¹²³ Isto, str. 174.

¹²⁴ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 35.

¹²⁵ Krleža, »Tri domobrana«, str. 156.

¹²⁶ Krleža, »Smrt Franje Kadavera«, str. 269

Krležinim fikcionalnim djelima jedna je od bitnih značajki toga stvaralaštva, evidentna na svakom koraku.«¹²⁷ Nadalje, naglašava Žmegač, Krleža »svoje temeljne misaone modele [...] ugrađuje u zorne oblike djela, u njihovu strukturu, tako da te osnove ne ostaju na razini stranog elementa nego tvore tematsku i oblikovnu srž djela.«¹²⁸ Međutim, da se od sedam novela u zbirci *Hrvatski bog Mars* najprikladniji primjeri filozofskih elemenata mogu pronaći u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*, potvrđuje formulacija Vlahе Bogišića, koji je u *Krležijani* zapisao da je »u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* više [...] no u drugim fragmentima njegova [Krležina] ratnog ciklusa opserviranja rata kao povijesne i socijalne činjenice, kulturoloških i filozofskih implantacija.«¹²⁹ U toj noveli Krleža se, osim o dužnosti, očituje o vrijednostima, to jest razlikuje »oficirske vrijednosti« od »ljudskih vrednota«. Pridjevi koji određuju vrijednosti kao oficirske ili ljudske, upućuju na međusobnu isključivost tih vrijednosti, budući da bi pojam vrijednosti u etici trebao biti univerzalan. Međutim, »oficirske vrijednosti« su one koje se poštuju u ratu, a o kojima Krleža zapisuje sljedeće: »U tarifi oficirskih vrijednosti momak manje vrijedi od konja, i u rubrikama službenim najprije se broje konji, a onda momčad«;¹³⁰ »Jurčić, to je komandant druge doknadne satnije. [...] Čovjek i domobran, to je za njega nespojiva formula. U njegovim vrijednostima domobran je jednak životinji, koja nikako ne smije da preživi rat u interesu države.«¹³¹ Da se u ratu prema »oficirskim vrijednostima« čovjek smatra isključivo sredstvom za ostvarenje ratnoga cilja, dokazat ću primjerima. Naime, domobrane se ponovno naziva materijalom i životinjama te im se time povređuje dostojanstvo i negira čovječnost. O povredama čovjekovog dostojanstva pisao je Henning Ottmann u članku »Dostojanstvo čovjeka. Pitanja o neupitno priznatome pojmu«. Tom prilikom Ottmann se pozvao na njemačkog teoretičara prava Güntera Düriga. Naime, Dürig je važan zbog toga što je, kako tvrdi Duška Franeta, ponudio »jedan od prvih i najtujecajnijih modela tumačenja pojma ljudskog dostojanstva pravnodogmatičkog karaktera.«¹³² Dostojanstvo je postavio kao ideju koja je nezaobilazna i neizostavna. Oslanjajući se na Dürigovu podjelu, Ottmann nabroja povrede čovjekova dostojanstva, a koje su »nepoštivanje subjektivnosti, slobode, samoodređenja«, kao i »mučenja, ropstvo, masovno progonstvo, genocid«, dakle, nabroja sve

¹²⁷ V.[iktor] Žm.[egač], natuknica »Filozofija«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, str. 260b–263b, na str. 263a.

¹²⁸ V.[iktor] Žm.[egač], natuknica »Filozofija«, str. 263a.

¹²⁹ Vl.[aho] Bo.[gišić], natuknica »'Kraljevska ugarska domobranska novela'«, str. 489b.

¹³⁰ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 56.

¹³¹ Isto, str. 121.

¹³² Duška Franeta, »Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahtjeva. Smisao, pretpostavke i implikacije Dürigovog shvaćanja ljudskog dostojanstva«, *Filozofska istraživanja* 31/4 (2011), str. 825–842, na str. 825.

oblike »ponižavanja, žigosanja, izopćavanja progonjenja«. ¹³³ Krleža o bijednu životu domobranā u ratu zapisuje da je »sve to sramotno glupo« te »bolesno i nedostojno čovjeka.« ¹³⁴ O dostojanstvu čovjeka pisao je i njemački filozof politike Arno Baruzzi u *Uvodu u političku filozofiju novoga vijeka*, zaključivši da »ljudsko dostojanstvo znači bivanje čovjekom.« ¹³⁵ Prema tome, nepoštivanje ili povreda čovjekova dostojanstva značilo bi negiranje čovječjeg u čovjeku. O tome da je ophođenje prema čovjeku i tretiranje čovjeka kao životinje uvreda za čovjekovo dostojanstvo, pisao je i talijanski renesansni filozof Giovanni Pico della Mirandola u svojem *Govoru o dostojanstvu čovjekovu*. O životinjama se očitovao kao o tupoj, nerazumnoj stoci i bićima nižeg svijeta, što potvrđuje zapis »dano ti je da se možeš odroditi u niži, a on je životinjski svijet« i zapis da stoku ne čini »čapra, već njezina bezumna i čulna duša.« ¹³⁶ Dakle, ukoliko se ljude oslovljava životinjama, pripisuje im se bezumnost i niži svijet, a upravo je to slučaj u Krležinoj zbirci. Potvrdu tome pruža i zapis iz *Tri domobrana*, u kojem satnik Ratković naređuje da mu donesu »bič za pse, jer to nije čovjek, to je pas!« ¹³⁷ Isto se vidi iz *Kraljevske ugarske domobranske novele* u kojoj je Krleža zapisao: »To nisu ljudi! To su životinje! Baš prave pravcate životinje!« ¹³⁸ Da se na domobrane gleda kao na životinjsku i/ili nižu vrstu, oprimjereno je u noveli *Smrt Franje Kadavera*, u kojoj se također ogleda odnos oficirā prema domobranima, pa se za domobrana kaže da je »ime i naslov čovjeka domobranske vrste 'species honvédica'«. ¹³⁹ Naime, »oficirski kastinski ponos« ¹⁴⁰ ljude svrstava u klase prema službenom činu. Prema tom kriteriju, tvrdi Meriggi, civili su »nesumnjivo niža bića, spletkari i gotovani koji žive na račun časnih ljudi i pravih rodoljuba«. ¹⁴¹ Krleža je o oficirima zapisao da su elita i da imaju čin, »ma kako niske kvalitete« te da je čin »u soldačiji ipak aristokratska životna oznaka, to je feudalni pojam, po kome se ljudi dijele u više i niže ljude, u podljude i u nad-domobrane.« ¹⁴² Đorđe Zelmanović je u djelu *Kadet Krleža* pisao o odgoju oficirā na vojnoj akademiji, a iz kojeg proizlazi oficirski ponos. Metodu vojnog odgoja Zelmanović pojašnjava ovako:

¹³³ Henning Ottmann, »Dostojanstvo čovjeka. Pitanja o neupitno priznatome pojmu«, preveo s njemačkoga Tomislav Martinović, *Politička misao* 34/4 (1997), str. 31–44, na str. 41.

¹³⁴ Krleža, »Tri domobrana«, str. 194.

¹³⁵ Arno Baruzzi, *Uvod u političku filozofiju novoga vijeka*, s njemačkoga preveo Tihomir Engler (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), str. 140.

¹³⁶ [Giovanni Pico della Mirandola], »Govor o dostojanstvu čovjekovu / Oratio de hominis dignitate«, u: Giovanni Pico della Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovjekovu / Oratio de hominis dignitate*, s latinskoga preveo, izvornik priredio, uvod i bilješke napisao Sinan Gudžević (Zagreb: Nova stvarnost, 1998), str. 15–85, na str. 21 i 23.

¹³⁷ Krleža, »Tri domobrana«, str. 203.

¹³⁸ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 119.

¹³⁹ Krleža, »Smrt Franje Kadavera«, str. 268.

¹⁴⁰ Meriđi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 208.

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 114.

»Gotovo institucionalno su odgajali na uobraženost: oficir je elita društva, on je pozvan da štiti domovinu i zato s pravom može od svakog zahtijevati posebno poštovanje. On je otmjeniji od ostalih.«¹⁴³ Razliku između oficirā i domobranā Krležā je u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* objasnio ovako: »Distanca između gospodina satnika i jednoga domobrana bez čina, veća je – mnogo veća – nego između konja i kočijaša ili antičkog roba i slobodnoga građanina. To nije distanca između čovjeka i čovjeka, nego između gospodina Boga Oca i neke inferiorne stvari, predmeta i manje od predmeta: kukca.«¹⁴⁴ Međutim, Krležā ne prikazuje domobrane kao jedine kojima je povrijeđeno dostojanstvo. Naime, oficiri koji ne poštuju dostojanstvo domobranā zapravo su oni koji ga sebi svojim ponašanjem povređuju. O takvoj naravi povrede dostojanstva pisala je Duška Franeta u članku »Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahtjeva. Smisao, pretpostavke i implikacije Dürigovog shvaćanja ljudskog dostojanstva«. Kao što je uočljivo iz naslova članka, autor o kojem se Franeta očitovala bio je već spomenuti njemački teoretičar prava Günter Dürig. U svojem članku Franeta je zapisala sljedeće: »Problem odnosa časti i ljudskog dostojanstva otvara još jedno složeno i značajno pitanje: je li moguće povrijediti nečije dostojanstvo a da ta osoba nema svijest da je do povrede došlo? U slučaju časti, odgovor je nesumnjivo negativan. U slučaju dostojanstva, Dürigov odgovor je, međutim, pozitivan.«¹⁴⁵ Razlog zbog kojega smatram da oficiri nisu svjesni povrede vlastita dostojanstva počiva na tome što su odgojeni jednostrano: ne propituju autoritet. Oni djeluju u ime sustava pod bilo koju cijenu. Opasnost takva odgoja je u tome što oficiri ne donose vlastitu prosudbu o ispravnosti neke odluke. Upravo zato što djeluje bez vlastitih prosudbi, satnik Ratković na domobrane gleda isključivo kao na materijal. To potvrđuje zapis iz *Tri domobrana*: »Njemu [Ratkoviću] je sve to mrtvi materijal! Treba iz toga iskopati njegovo srce! Njegovo ljudsko dostojanstvo!«¹⁴⁶

Uz čovjekovu prosudbu vezana je i osobna odgovornost, koja se u situacijama kao što je ratna, nerijetko zanemaruje. Naime, oficiri djeluju prema naredbama nadređenih, kao i, uostalom, domobrani, koji djeluju prema naredbama oficirā. Zbog takva režima, i jedni i drugi smatraju da su oslobođeni osobne odgovornosti. Međutim, kao što doznajemo od Boška Pešića, »opravdanje koje za svoje činjenje čovjek nalazi u političkom sustavu nema i ne može imati tu snagu koja bi ga odriješila potencijalne krivnje u pravnom i moralnom smislu ako

¹⁴³ Zelmanović, *Kadet Krležā: Školovanje Miroslava Krležē u mađarskim vojnim učilištima*, str. 125.

¹⁴⁴ Krležā, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 56.

¹⁴⁵ Franeta, »Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahtjeva. Smisao, pretpostavke i implikacije Dürigovog shvaćanja ljudskog dostojanstva«, str. 838.

¹⁴⁶ Krležā, »Tri domobrana«, str. 205.

politički sustav iskazuje svoj zločinački karakter.«¹⁴⁷ Da su domobrani ipak svjesni zlodjelā koja su počinili, prikazano je u noveli *Smrt Franje Kadavera*, u kojoj domobrani traže opravdanje i oprost od Boga. Pritom sami sebe žele uvjeriti da su nevini, pa u razgovoru zaključuju: »Naravna stvar, da će nam [Bog] oprostiti! Zato i ide, da nam oprost! Nismo mi ni krivi za ova zlodjela.«¹⁴⁸ Domobrani se žele riješiti osjećaja krivnje i osobne odgovornosti. Međutim, u tom pogledu razotkriva se i, kako tvrdi Franeta, »zloupotreba vlastite slobode«.¹⁴⁹ Sloboda je zloupotrijebljena zbog toga što oficiri, a onda i domobrani, svoju slobodu, nastavlja Franeta, podvrgavaju »svojoj ili tuđoj samovolji.«¹⁵⁰ Dakle, i oficiri i domobrani svoju slobodu podvrgavaju bilo svojoj, bilo tuđoj samovolji.

Krleža je, primjećuje Pavletić, »još kao mladić otkrio besmislenost života u okviru Austro-ugarske, da bi zatim za vrijeme rata, i poslije rata, u doba sve jačeg i brutalnijeg pritiska kapitalističke i monarhofašističke reakcije u predratnoj Jugoslaviji, osjetio svu dubinu razočaranja i spoznao ugroženost ljudskoga u čovjeku.«¹⁵¹ To razočaranje uočljivo je u sljedećem Krležinu zapisu: »Čudna je ta melodija austrijske kasarne i biblije, koja može čovjeka da baci duboko i probudi u njemu sablast mrtvu, koja gazi preko požara krvava i luda, i zvijer je i nije čovjek, a opet, ako mu uzmete još i tu zvjersku dubljinu, što je onda još ostalo u toj jadnoj kreaturi.«¹⁵² O čovjekovoj ugroženosti u ratu promišljao je i Arno Baruzzi, koji je zapisao da se u ratovima čovjek »u svojoj slobodi, u svojem posjedništvu, kao i u svojem životu obzirom na apsolutizam države, kao i religije, osjećao krajnje ugroženim.«¹⁵³ Da je čovjek u ratu ugrožen i nemoćan u odnosu s državom, očigledno je iz novele *Tri domobrana*: »Što ćeš se vruga ti šaliti s državom? Naša je država tako silna i jaka, da te može smrviti kao buhu, pa nikom ni petka!«¹⁵⁴ Nadalje, primjer je ponuđen i u *Bitki kod Bistrice Lesne*, u kojoj je opisano oduzimanje posjeda: »porezi natječu, nameti vuku na jednu stranu, financi i žandari na drugu, lugari, kancelisti, oficijali, kapelani, učitelji, svi oni nose i krađu: jaja i živad, rakiju i vino, slaninu i orahe (kao tvorovi i kune), a svi biju po mužu kao po marvi«; »taj nesretni rat nije bio za ove ljude ni prva ni posljednja nesreća. Pogorjeli su oni nekoliko puta do temelja, pomrli od kuge i kolere, od gladi i batina grofovskih.«¹⁵⁵

¹⁴⁷ Boško Pešić, »Totalitarizam i egzistencija. Prilog razumijevanju pojma osobne odgovornosti kod Hanne Arendt«, *Filozofska istraživanja* 33/4 (2013), str. 659–665, na str. 662.

¹⁴⁸ Krleža, »Smrt Franje Kadavera«, str. 289.

¹⁴⁹ Franeta, »Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahtjeva. Smisao, pretpostavke i implikacije Dürigovog shvaćanja ljudskog dostojanstva«, str. 838.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ Pavletić, »Krleža ili buntovnik s razlogom«, str. 117a–b.

¹⁵² Krleža, »Domobran Jambrek«, str. 237.

¹⁵³ Baruzzi, *Uvod u političku filozofiju novoga vijeka*, str. 163.

¹⁵⁴ Krleža, »Tri domobrana«, str. 172–173.

¹⁵⁵ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 10 i 11.

Da se čovjeku u ratu ugrožava i/ili oduzima čovječnost, prikazano je u sljedećim navodima: »Onda nema ništa čovječjeg, kad je pozor!«¹⁵⁶ »on [čovjek/domobran] treba da sve ljudsko u sebi svlada i da postane bezlično biće, kada prima prijavu«; »Zašto tuče čovjek čovjeka?«; »Ma jesi li ti čovjek?«¹⁵⁷ Satnik Jugović iz *Kraljevske ugarske domobranske novele* prema domobranima ima istovjetan stav kao i satnik Ratković u *Tri domobrana*. Tako Ratković, misleći pritom na domobrane, izjavljuje da »zato treba materijal«, i to »dobar materijal«.¹⁵⁸ Da se na čovjeka gleda isključivo kao na sredstvo za postizanje ratnoga cilja i da je nerijetko nemoćna žrtva »topovskog mesa«,¹⁵⁹ opisano je u *Bitki kod Bistrice Lesne*: »Na toj karti gospodina potpukovnika nije se vidjelo, da je taj čitavi kraj bio izrovan granatama [...] i te hiljade [...] nisu izgledale kao gomile ranjenog mesa, nego su to bile crvene strelice uperene šiljcima na modre vijugave crte ruskih postava.«¹⁶⁰ Citirani zapis iz *Bitke kod Bistrice Lesne* potvrđuje Krležin stav o ratu i tretiranju ljudi u ratu, koji je već iskazan u njegovim ranijim publikacijama. Krleža je, naime, 1915. u članku »Barun Konrad« zapisao sljedeće: »Ali za one najveće skeptike u strategiji, za one stručnjačke cjepidlake koji sa povećalom sjede nad kartama za ratnih igara pa upravljaju kolonama na papiru busolom, za njih je Konrad objavljenje.«¹⁶¹ O tom problemu Frangeš je zaključio da »postoje ljudi koji sjede na komandnim položajima, ljudi koji tuđim sudbinama, ogromnim brojem sudbina, rukuju kao predmetima, koji 'provode svoje zamisli' i koji trupe što su im predane, bacaju kao što kockar baca žetone, uvjeren da povećavanjem uloga mora ipak jednom pogoditi pravi broj.«¹⁶² Primjer takvog komandnog položaja nalazi se u *Bitki kod Bistrice Lesne*: »Čovjek, koji je odlučio sudbinom naših junaka u bitci kod Bistrice Lesne, zvao se Rikard Weiserheimb, Ritter von Reichlin-Meldegg und Hochenthurm, a bio je u činu general-štapškoga potpukovnika i operativni šef one armijske skupine, u kojoj se naša zagorska četa izgubila kao jedva primjetljiv potez povučen crvenom olovkom na sivoj isprecrtanoj karti jedan naprama sedamdeset i pet hiljada.«¹⁶³ Da je rat politička igra, prepoznaje se i u noveli *Baraka Pet Be*, u kojoj je zapisano da je zapovijed bila izdana »mašinistima, pa su lokomotive letjele u zrak kao igračke.«¹⁶⁴ Dakle, i u članku »Barun Konrad«, kao i u novelama *Hrvatskog boga Marsa*,

¹⁵⁶ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 82.

¹⁵⁷ Krleža, »Tri domobrana«, str. 166, 187–188 i 206.

¹⁵⁸ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 50.

¹⁵⁹ R. [Rudolf Sremec], natuknica »'Bitka kod Bistrice Lesne'«, str. 65b.

¹⁶⁰ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 24.

¹⁶¹ Krleža, »Barun Konrad«, str. 190–203, u: Krleža, »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stva-rima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, str. 185–226, u: Krleža, *Moj obračun s njima*, na str. 195–196.

¹⁶² Frangeš, »Krležine ratne teme«, str. 237.

¹⁶³ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 24.

¹⁶⁴ Miroslav Krleža, »Baraka Pet Be«, u: Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 209–226, na str. 216.

Krleža zastupa istovjetan stav, iskazujući da su u ratu ljudi tretirani kao materijal. U *Baraci Pet Be* domobrani su tretirani isključivo kao broj: »Došao je novi broj osam!«; »Umro je broj devet!«¹⁶⁵ Domobrani su u *Tri domobrana* prikazani kao materijal i kao »musavi stupovi ljudskog mesa«,¹⁶⁶ a u *Hrvatskoj rapsodiji* se o njima govori kao o mesu koje se kao šunka »suši pod bijelim tilom.«¹⁶⁷ U noveli *Smrt Franje Kadavera* nalazi se zapis koji također svjedoči o odnosu oficirā prema domobranima kao prema topovskom mesu. Naime, radi se o izjavi oficirā da je svinjetina skuplja od »domobrančetine«.¹⁶⁸ Termin *domobrančetina* Krleža je pojasnio u članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, u kojem je opisao stanje za vrijeme rata, izjavivši da »čitavom zemljom odzvanjaše grmljavina vozova punih leševa i svježeg ljudskog mesa, koje se, da ironija bude što izazovnija, zvalo košutovskim ukrasnim pridjevom: domobrančetina.«¹⁶⁹

Nakon što sam obradila pitanja »oficirskih vrijednosti«, ljudskog dostojanstva, čovjekove ugroženosti, morala i milosrđa, potrebno je prikazati »ljudske vrednote«, a koje su oprečne oficirskim. Prikladan primjer nalazi se u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: »Cijela je carska i kraljevska disciplina i sazidana na potpuno amoralnim temeljima, ona je apsolutna i ne poznaje nikakvih ljudskih vrednota. Ali taj tehnički amoral nije herojski. Taj amoral ne znači pobjedu nad vrijednostima. On znači kanibalski nivo, koji stoji još duboko ispod svijui i najprimitivnijih političkih vrijednosti!«¹⁷⁰ Navedeni zapis potvrđuje da su amoral i moral u istovjetnu odnosu u kakvom su »oficirske vrijednosti« i »ljudske vrednote«, to jest da su u ratu zastupljeni amoral i oficirske vrijednosti, koje su oprečne moralu i ljudskim vrednotama. Da u ratu morala nema, osim zapisa o »amoralnim temeljima« Krleža je potvrdio i sljedećim zapisom: »Ne mogu nalijevati u narod moral na traktur, kad morala nema. Svinje švindlerske! Moral neka stvara štampa!«¹⁷¹

U novelama su zastupljeni i opisi nemoralnog te razvratnog ponašanja. U noveli *Baraka Pet Be* piše da su dvije »Švabice sestru Fridu i sestru Marijanu [...] uhvatili još u njihovim sobama i silovali ih«,¹⁷² dok se u noveli *Tri domobrana* radi o preljubu. Preljub je počinila i Ketty Kaiserova, koja je, tvrdi Meriggi, uvijek bila spremna da »pređe u ruke novog ljubavnika«.¹⁷³

¹⁶⁵ Krleža, »Baraka Pet Be«, str. 214 i 226.

¹⁶⁶ Krleža, »Tri domobrana«, str. 174.

¹⁶⁷ Krleža, »Hrvatska rapsodija«, str. 320.

¹⁶⁸ Krleža, »Smrt Franje Kadavera«, str. 268.

¹⁶⁹ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 988.

¹⁷⁰ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 74.

¹⁷¹ Krleža, »Tri domobrana«, str. 152.

¹⁷² Krleža, »Baraka Pet Be«, str. 219.

¹⁷³ Meriđi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 206.

Naime, Ketty Kaiserova »postala je gospođom kod Crvenog Križa, i tako je kapetan Ratković po redu postao njen drugi ljubavnik u drugoj ratnoj sezoni.«¹⁷⁴

Osim razvrata i preljuba, Krleža je oprimjerio i, konstatira Meriggi, lažno milosrđe.¹⁷⁵ Najbolje je to prikazao u noveli *Domobran Jambrek*, točnije u dijelu novele u kojem je domobran Jambrek pod skrbi u »privatnom sanatoriju Njezinog Visočanstva Marije Annunzijate Valerije Konstance«.¹⁷⁶ Jambrek je predan u ruke »dobre kršćanske gospođe Marije Annunzijate, austrijske kneginje i generalice, kojoj je suprug zaklao u ovom ratu više od trideset hiljada neprijatelja.«¹⁷⁷ Dakle, osoba čiji su djedovi i pradjedovi »poklali prilično mnogo ljudi«¹⁷⁸ predstavlja se kao milosrdnica koja pomaže ranjenim vojnicima. Krleža se pri opisu događaja vezanih uz Mariju Annunzijatu nerijetko koristio terminom *samaritanski*, što na ironičan način implicira činjenje dobrog drugima. Radi se o tri zapisa u kojima koristi taj termin: »samaritanska gesta Njenoga Visočanstva«;¹⁷⁹ »U prvo je vrijeme Njeno Visočanstvo doista osjetilo nijansu samaritanskog zanosa«;¹⁸⁰ »poslije je ta samaritanska sklonost počela da zauzima čudne bolesne forme«.¹⁸¹ Osim u noveli *Domobran Jambrek*, Krleža termin *samaritanski* koristi i u noveli *Tri domobrana*, a u situaciji koja, kao ni »dobročinstva« Marije Annunzijate, nije nikakvo činjenje dobrog drugima, nego upravo suprotno. Citiram zapis kojemu prethodi vješanje domobrana: »Skinite ga! Dosta mu je! Nek se nosi gore! I onu svinju cigansku skinite! Postrijeljati bi ih trebalo kao pse, a ne ovako samaritanski!«¹⁸²

U novelama postoje i zapisi u kojima su domobrani uspoređeni s Isusom. Pritom se uvijek radi o slučajevima poniženja, »perverzno mučenja«,¹⁸³ pa i usporedbe izgleda domobranā s izgledom izranjavanog Isusa. Primjerice, u noveli *Tri domobrana* izložena je vrlo slikovita usporedba domobrana Račića i Isusa. Taj događaj je primjer javnog poniženja, te samim time povrede čovjekova dostojanstva. Radi se o sljedećem zapisu: »Pretražite tog domobrana dobro, da vidimo što je s njim! Priskočili su Jagalčec i Petek i bacili se na Račića kao dvije zvijeri. Istrgao mu Petek tri gumba i još ga oderao noktom na prsima, sve u suludom bjesnilu. Čepkaju prljave ruke po Račićevom džepu i po hlačama i kabanici, pa strgli s njega onu zelenu vreću i bacili je u blato i iskreću podstavu. Ništa! Nigdje ništa! U džepu je bila svega

¹⁷⁴ Krleža, »Tri domobrana«, str. 179.

¹⁷⁵ Meriđi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 211.

¹⁷⁶ Krleža, »Domobran Jambrek«, str. 248.

¹⁷⁷ Isto, str. 251.

¹⁷⁸ Isto, str. 249.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto, str. 253.

¹⁸¹ Isto, str. 254.

¹⁸² Krleža, »Tri domobrana«, str. 175.

¹⁸³ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 130.

jedna kruna i dva groša, jedan zgužvani rubac i mrtvačka cedulja. Gleda tako Ratković u Račića, pa je povikao bolesno, osjetivši i sam nešto abnormalno u taj hip, ali se već zaletio: 'I hlače mu skinite! Da vidimo! I hlače!' Strgali tako Račiću i hlače i gaće, i stoji on pred satnijom u rubači, polugol, u poderanom svom rublju, a snijeg prši i u gradu se javilo podne... Sjetio se Račić da stoji zapisano, da su tako Sina Čovječjeg skinuli do gola pod Poglavnikom Poncijem Pilatom i da su ga popljuvali, i sve mu je postalo smiješno. Nije mogao da se svlada i nasmijao se glasno.«¹⁸⁴ U citiranom zapisu uočljiv je utjecaj Nietzschea na Krležu. Inače, u članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947« Krleža je pisao o Nietzscheu: »U tekstovima Nietzschea (koga sam veoma skromno, upravo servilno smatrao svojim genijalnim učiteljem i kome sam vjerovao sve, upravo sve, doslovno prima vista, stoposto)«.¹⁸⁵ Nietzscheov utjecaj prepoznaje se i u reakciji domobrana Račića, koji je cijelu tu tragičnu situaciju shvatio upravo komično te se nasmijao. Račićev smiješak Krleža je opisao kao »smiješak nad glupošću jedne simbolike bez smisla.«¹⁸⁶ O Nietzscheovu utjecaju Krleža je otkrio sljedeće: »pomogao mi je Nietzsche, da sam mogao podrugljivim i uzvišenim pogledom promatrati ovu čudestveno-bolnu, grubu, a u isti mah i naivnu lirsku komediju habsburške crnožutocrvenobijelozelene igre. Upravo Nietzsche uzdignuo me je do one bistrine i dostojanstva, koje čovjeka izoluje do tog stepena, te mu stvari i problemi postaju smiješni kao posve neznatna i sitna pitanja. Postalo mi je jasno, da čitavom civilizacijom zapadnoevropskoga svijeta vlada bolesna i izobličena snaga volje, koja djeluje po planu da od čovjeka stvori nedonošče.«¹⁸⁷ O prisutnosti ničeanških elemenata u Krleže pisao je Žmegač, rekavši da je čovjek »povijesno biće time što stvara svoju povijest, mijenjajući svoje životne prilike i preobražavajući cjelokupnu prirodu; međutim, u dinamičnom biću očituju se konstante ljudskog ponašanja u temeljnim životnim situacijama, konstante tako snažno izražene da se, u opreci s prvim, nameće tumačenje po kojemu su povijesne mijene, 'razvoj', 'napredak', samo varijacije na unaprijed zadanu temu, ili, izraženo drugom metaforom, Nietzscheovom, puko preobličavanje stalnoga kretanja u krugu.«¹⁸⁸ Nietzscheovo preobličavanje stalnog kretanja u krugu, to jest vječnog vraćanja, prisutno je u noveli *Tri domobrana*: »Simbolična jedna životnost, i sve se to već milijardu puta dogodilo i opet će se dogoditi, da će netko pljusnuti, a netko biti ispljuskan. Sve je to već milijardu puta zapisano od biblijskih do domobranskih dana i opet će se zapisati!«¹⁸⁹

¹⁸⁴ Krleža, »Tri domobrana«, str. 168–169.

¹⁸⁵ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 996.

¹⁸⁶ Krleža, »Tri domobrana«, str. 189.

¹⁸⁷ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 998.

¹⁸⁸ V.[iktor] Žm.[egač], natuknica »Filozofija«, str. 262b.

¹⁸⁹ Krleža, »Tri domobrana«, str. 188.

Krleža je usporedbu domobranā i Isusa oprimjerio i u drugim novelama. Dok je u noveli *Tri domobrana* usporedbu s Isusom upotrijebio zato da bi predočio poniženje, u *Baraci Pet Be* Isusa je usporedio s hrvatskim domobranima, zapisavši da je »drveni hrvatski Bog, gol, bijedan, kome fali lijeva noga, oh, Bog sa soldačkom kapom«. ¹⁹⁰ U noveli *Hrvatska rapsodija* Krleža predočuje Isusovu patnju, i to ponovno u usporedbi sa životom domobranā: »kad netko gleda Spasitelja gdje visi isprebijenih koljena – mrtav na krstu. I kad taj netko znade što znači visjeti na krstu – probušenih rebara i slomljenih goljeni – jer je već sam iks-puta preživio Golgotu«. ¹⁹¹ Krleža metaforama i usporedbama s Isusom želi osnažiti sliku ratne stvarnosti.

4. Filozofija odgoja, filozofija prava i estetika

Kao što sam najavila, osim dviju sastavnica koje su obrađene u prethodnim poglavljima, pozornost je potrebno pridati i drugima, koje su zastupljene u *Hrvatskom bogu Marsu*. Naime, kao što postoje »oficirske vrijednosti«, tako postoji »soldački odgoj«, »soldačka pravica« i »soldačka estetika«. Zapisi koji najprimjernije prikazuju filozofiju odgoja, filozofiju prava i estetiku bit će izloženi u narednim potpoglavljima.

4.1. Filozofija odgoja

Na Krležina promišljanja i stavove o odgoju uvelike je utjecalo obrazovanje na mađarskoj vojnoj akademiji Ludoviceum, koju u članku »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947« Krleža opisuje kao onu koja je »najelitnija, visoka, španska, habsburška škola smrti, umorstava i nasilja«. ¹⁹² Utjecaj vojnog obrazovanja očigledan je u brojnim Krležinim djelima, kao i u člancima u kojima je pisao o vlastitu iskustvu rata. Utjecaj vojnog obrazovanja na Krležu zamijetio je i Bulić, zapisavši da je iskustvo akademije »utjecalo na konačno formiranje njegova [Krležina] političkog i ideološkog usmjerenja što je u konačnici utjecalo i na njegov književni opus.« ¹⁹³ Da se utjecaj vojne akademije u Krležinu opusu ogleda biografski, izvijestio je i Vlaho Bogišić, zapisavši »da je *identitet* djela kojega se držao [Krleža] i vlastitom *biografijom* cjelovit i to u historijskom, ali i *književnom* smislu.« ¹⁹⁴

¹⁹⁰ Krleža, »Baraka Pet Be«, str. 224.

¹⁹¹ Krleža, »Hrvatska rapsodija«, str. 311.

¹⁹² Krleža, »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947«, str. 990.

¹⁹³ Bulić, »Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)«, str. 690.

¹⁹⁴ [Vlaho Bogišić], »Dramatski okvir jubileja (1963)«, *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 42 (Čačak, 2015), broj 200, str. 136.

U novelama *Hrvatskog boga Marsa* Krleža je pisao o postupcima oficirā, koje postupke, pozivajući se na soldački odgoj, nerijetko objašnjava, ali ne i opravdava. O odgoju Krleža piše kao o kombinaciji »carskog i kraljevskog i kraljevskog ugarskog domobranskog grenadirskog odgoja«,¹⁹⁵ a koji je smatrao ideološkim i indoktriniranim. Primjeri takva odgoja prikazani su u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: »Gospodin satnik je tako jednostrano odgojen, da ne vidi ništa, nego samo ono što je u Reglementu propisano. On imade kožne naočnike na očima kao i sve upregnute životinje. Da ne progledaju, pa da se ne uplaše i ne polome jaram«; »On [satnik] znade po tom i tom litografiranom arku, koji je nabubao na takvom i takvom kursu, na primjer to 'da su potčasnici stupovi satnije!'«; On je to naučio, on to znade, on osjeća važnost toga i on to propovijeda. To mu je dužnost, da širi svjetlost u tmuni kraljevskih ugarskih domobranskih mozgova.«¹⁹⁶ Dakle, svrha odgoja je istrenirati oficire da budu pasivni, da ne propitkuju svoje dužnosti te da nemaju empatije prema drugima, nego da sve promatraju jednostrano i tako djeluju. O tome, ponovno, svjedoče brojni zapisi iz *Kraljevske ugarske domobranske novele* od kojih izdvajam sljedeće: »Gospodin satnik Jugović [...] u drilu svog carskog i kraljevskog i kraljevskog ugarskog domobranskog grenadirskog odgoja želi, da se dvoredovi hodne satnije pokriju kao koncem izmjereni«; »Po svom odgoju smatraju oni to preskakivanje palice jednom nadasve važnom stvari, bez koje ne bi mogao da postoji niti kralj, niti dom, ni država ni Austrija ni 'lijepa naša'.«¹⁹⁷ Krleža o odgoju piše i u članku »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, pozivajući se na Nietzschea, o kojem piše da se »buni protivu glupog i neodgovornog građanskog laissez faire-a, s obzirom na eventualnu moguću višu selekciju odgoja ljudskog«, da se »buni protivu nečega što Marx zove: raščovječenje, izobličenje ljudskog dostojanstva, samootuđenje čovjeka.«¹⁹⁸ Potvrdu izobličenju ljudskog dostojanstva, raščovječenju i samootuđenju pruža Krleža u novelama zbirke *Hrvatski bog Mars*. Primjerice u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* stoji zapis koji potvrđuje ideološku i indoktriniranu narav grenadirskog odgoja: »Četiri godine kadetske škole i trinaest godina četnog života proteklo je kroz mozak gospodina satnika kao fluidum što potpuno izolira sve misli i sva zapažanja i sve talente eventualne, te sve to prevlači nekom korom, koja raste onda između takvog dječjeg mozga i vanjskog života kao crni izolator.«¹⁹⁹ Isto potvrđuje i sljedeći zapis: »Gospodin satnik je tako odgojen, da odmah, čim neki oblik padne u njegovu vidno polje, on ga odmah procjenjuje s tehničke strane. Je li mrtav ili živ?

¹⁹⁵ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 47.

¹⁹⁶ Isto, str. 54 i 80.

¹⁹⁷ Isto, str. 47 i 61.

¹⁹⁸ Krleža, »Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947«, str. 996.

¹⁹⁹ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 57.

Ako je mrtav, da li bi mogao biti zaklon? [...] To je već tako u soldačkom odgoju, koji operira najprimitivnijim predodžbama. Životinje grabežljive i carski i kraljevsko ugarski soldati gledaju jednako na svijet!«²⁰⁰

4.2. Filozofija prava

Sukladno izmijenjenim vrijednostima koje vrijede u ratu, jednako je i s pravom. Naime, ne postoji pravo domobranā koje se podrazumijeva, jer njihovi životi ovise o (samo)volji oficirā. Oficiri odlučuju tko ima pravo na što te se domobrani za svoje pravo ne mogu izboriti. Beznađe domobranā opisao je Meriggi: »domobrani, ti vojnici raznih ćudi i činova, stavljeni pred veliko iskušenje rata, posmatrani u trenucima kada se bore, pate, umiru, lude ili se hvataju ukoštac s paragrafima tupog vojnog pravilnika, predstavljaju, doduše, borce večne ljudske borbe za dostojanstvo i pravo na život, ali su oni u isto vreme i jednostavni hrvatski seljaci i radnici, koji se upinju da obore, pasivnim ili aktivnim otporom, poštovaoce tog istog pravilnika«.²⁰¹ O otporu i pobuni domobranā te o posljedicama neuspjeha u tom naumu, izvijestio je Branimir Donat zapisavši sljedeće: »Kao rezultate ovog jedinstvenog procesa pobune pojedinca u ime ljudskog dostojanstva i ljudske slobode Krleža nam daje tragično dojmljive slike koje sredstvima simbola i alegorija pokazuju kako gubitak individualne slobode svakog pojedinca dovodi do tragičnog razaranja društvenog uma.«²⁰² Premda je već bilo govora o dostojanstvu u poglavlju koje se ticalo etike, isti problem potrebno je obraditi i u ovom potpoglavlju. Razlog tome je taj što, kako objašnjava Arno Baruzzi, »Osnovni zakon [Savezne Republike Njemačke] počiva na temeljnim ljudskim pravima, a temeljna ljudska prava ponovno na glavnom temeljnom pravu, ljudskom dostojanstvu.«²⁰³ Dakle, ljudsko dostojanstvo određeno je kao »temeljna norma naprosto.«²⁰⁴ Međutim, domobrani su podređeni i potlačeni, oni su »species honvédica« kojima se upravlja, zbog čega oficiri određuju pravila i prava domobranā. U *Domobranu Jambreku* opisano je da »pijucka gospodin vodnik Repić regrutsku rakiju pa govori o krađi i o tome, kako svakome tatu, koga kod domobranstva ulove, čavle pod nokte zabijaju i potkivaju ga bosoga, da sve brizga krv, jer je to soldačka pravica.«²⁰⁵ Soldačka pravica znači upravo to da soldati nemaju pravo tražiti nikakva prava. O oduzimanju prava svjedoče zapisi iz novele *Bitka kod Bistrice Lesne*:

²⁰⁰ Isto, str. 74.

²⁰¹ Meriđi, »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, str. 206.

²⁰² Donat, »Miroslav Krleža i hrvatski politički roman«, str. 650.

²⁰³ Baruzzi, *Uvod u političku filozofiju novoga vijeka*, str. 196.

²⁰⁴ Isto, str. 197.

²⁰⁵ Krleža, »Domobran Jambrek«, str. 231.

»Loborec Štef nije bio oženjen ni dva mjeseca, kada su ga bili otrgli od njegove žene, i on je tih šest nedjelja dopusta osjećao kao ‘svoje sveto pravo’, koje mu nitko nije bio vlastan oteti, pa ipak su mu oteli to njegovo ‘sveto pravo’«; »Bio je [Loborec Štef] na prijavku, zapisali su ga i nije dobio svoje cipele i tako se otputio na bataljon da tuži svoju satniju, da dobije ‘pravo svoje’«; »Sve je bilo pred njime [Loborec Štefom] zamandaljeno i zaključano lokotom, a on nije tražio ništa drugo nego ‘svoje sveto pravo’! Treba da se shvati svijest staroga frontaša!«; »Nisam ja tat, nego ste vi meni moje pravo ukrali!«; »u onom regetanju strojnih pušaka, telefoniranju, dovikivanju, pucnjavi, osjetio je Loborec nenadano duboku potrebu da se i on uplete u tu bitku, jer je sigurno da je opet jednome čovjeku oteto njegovo sveto pravo«; »I dopust mu njegov nisu dali, koji mu je pripadao po svim pravilima«.²⁰⁶ Iz navedenih zapisa očigledno je kako se postupa sa satnijom. Dakle, oficiri provode samovolju, svojevolumeno odlučuju o tome tko ima pravo na dopust, a tko nema. Pritom se vode kriterijima koji se tiču njihove osobne koristi. Primjer takve situacije, u kojoj satnik pušta domobrana na dopust iz osobnih razloga, nalazi se u noveli *Tri domobrana*: »‘Gospodin satnik, pokorno javljam, da molim izlaz do sutra u jutro.’ Ratković je blagonaklono disponiran spram domobrana Grilca, jer mu je Grilec asfaltirao cijelu kuhinju i još je sam dao svoja tri kotača asfalta.«²⁰⁷ Nasuprot tome, kada satnik nema osobne koristi zbog koje bi nekome priskrbio njegovo pravo, s molbama domobranā postupa na sljedeći način: »Kohn! Čušit ću vas! Zar se vi danas šalite? Koji vam je đavo? Bedastiji ste od moje kobile! Već bi se i ona naučila, da neću ni da čujem o molbama! Što mi dajete te gluposti na stol?«²⁰⁸

4.3. Estetika

U *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* Krleža opisuje ono što se smatra lijepim na vježbalištu, a što naziva slavnim soldačkom estetikom. Citirat ću zapis koji prikazuje soldačku estetiku: »Gospodin satnik očito uživa u ščetanom vježbanju. [...] On se je za tih trinaest dugih godina tako uživio u ovaj ritmički tutanj kolona i zveket oružja, da ga pogled na ščetanu satniju ugodno podražuje. To je slavna soldačka estetika, koja u palac debelim mozgovima djeluje poput simfonijske instrumentacije. Zamislite jednog živog čovjeka, koji trinaest punih godina dan na dan na dan ščetano vježba. Od jutra do večeri svaki dan ščetano vježbanje! Mozak takvog čovjeka prezasićen je reglemanskim ludilom kao mozak

²⁰⁶ Krleža, »Bitka kod Bistrice Lesne«, str. 17, 19 i 20.

²⁰⁷ Krleža, »Tri domobrana«, str. 175–176.

²⁰⁸ Isto, str. 161.

provincijalnih dirigenata valcerima. U takvom mozgu sve vrvi od vodova i satnija i bataljona, sve same pruge i kolone, mase, razvijanja i svrstavanja, sve sami pravilni paralelogrami i kvadrati i monotoni infanterijski ritam, sto i petnaest koračaja u minutu. Sto i petnaest u minu-tu, jedan-dva, jedan-dva, na lijepom plavom Dunavu u čaru valcera. Pa koje onda čudo, da su se svi ti oblici u primitivnim mozgovima staložili kao sankrosanktne i nepovredive vrednote, i da djeluju na gospodu satnike estetski. Tako i naš gospodin satnik uživa, kad gleda ‘ščetanu’ satniju gdje u pozoru stupa, pa ga simetrično i ugladeno mijenjanje postroja osobito milo i ugodno dira. Lijepa je stvar, kad satnija ‘razvija’, pa vodovi u pravilnim četverokutima sijeku prostor i kao odsječeni točno pristaju na ravnu liniju novoga postava. To su muzikalni motivi kao Wagnerova glazba!²⁰⁹ Krleža opisuje odlike soldačke estetike, pri čemu se koristi odredbama koje su tipične upravo za estetiku: ugodno, lijepo, milo, ugladeno. Potom nastavlja s opisom soldačke estetike, pri čemu koristi pojmove *simetrično*, *pravilno* i *ravno*, a koji obilježavaju sklad, red i razmjer. Osim toga, indikativna je i Krležina usporedba muzikalnih motiva s Wagnerovom glazbom.

5. Zaključak

Miroslav Krleža (1893–1981) je jedan od najplodonosnijih i najznačajnijih hrvatskih pisaca i mislilaca. Njegovo stvaralaštvo bilo je izuzetno važno za hrvatsku kulturnu, političku i društvenu scenu. Obrazovanje Miroslava Krleže na vojnoj akademiji Ludoviceum uvelike se odrazilo na njegov opus. U najvećoj mjeri vojno iskustvo Miroslava Krleže otjelovljeno je zbirkom novela *Hrvatski bog Mars*, a koju je Krleža prvotno najavljivao u obliku historičkog romana. *Hrvatski bog Mars* sastoji se od sedam novela: *Bitka kod Bistrice Lesne*, *Kraljevska ugarska domobranska novela*, *Tri domobrana*, *Baraka Pet Be*, *Domobran Jambrek*, *Smrt Franje Kadavera* te *Hrvatska rapsodija*. Krleža je svoj doprinos dao ne samo u književnosti, nego i u brojnim drugim sferama. Naime, Krleža je mislilac koji je promišljao i o filozofskim temama, zbog čega je zaslužio da se i tom aspektu njegova stvaralaštva prida pozornost.

Zastupljenost filozofske sastavnice istražila sam u Krležinoj zbirci novela *Hrvatski bog Mars*, dakle u sedam novela od koliko se zbirka i sastoji. Najprije sam se usmjerila na zastupljenost i probleme filozofije politike. Pitanja koja spadaju u to područje ticala su se Krležinih stavova o Austro-Ugarskoj Monarhiji, vojsci, tuđinskoj vlasti, političkom autoritetu i ustroju za vrijeme I. svjetskog rata. Krleža je u svojim djelima rat odredio kao praktičnu izmjenu svih

²⁰⁹ Krleža, »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, str. 54–55.

vrijednosti. U toj odredbi rata pozvao se na Nietzscheov pojam *Umwertera*, čime je ukazao i na utjecaj koji je Nietzsche imao na njega.

U radu sam se usmjerila i na etičku misao u Krležinim novelama, pri čemu sam se usredotočila na etičke probleme dužnosti, samovolje, ljudskih i oficirskih vrijednosti, dostojanstva, osobne odgovornosti, ugroženosti čovjeka, »morala« u ratu, kao i na stavove o razvratu, milosrđu i poniženju. Pritom sam ukazala na vrijednosti i načela na kojima počiva etika u ratu. Naime, u skladu s određenjem rata kao izmjene svih praktičnih vrijednosti, Krleža je izložio etička načela i vrijednosti koja se poštuju u ratu. Na temelju toga razlikovao je oficirske i ljudske vrednote, približio nam određenje pojma dužnosti u relaciji s poslušnošću, ubojstvom, vlastitom smrću te određenje dužnosti protumačio iz perspektive katoličkog svjetonazora. Pisao je i o ljudskom dostojanstvu, prikazavši slučajeve u kojima je ono bilo narušeno ili povrijeđeno. Najčešće se radilo o slučajevima javnog poniženja, mučenja te oslovljavanja domobranā životinjama ili nižom vrstom.

Osim toga, ukazala sam na zastupljenost još triju filozofskih disciplina: filozofije odgoja, filozofije prava i estetike. Dakle, izložila sam zastupljenost odgoja na vojnim akademijama i metode kojima je taj odgoj bivao postizan, a onda i svrhe vojničkog odgoja. Krleža ističe da je takav odgoj jednostran, da uzrokuje pasivnost i da lišava oficire potrebe za vlastitom prosudbom, a samim time i osjećaja osobne odgovornosti. Nakon toga sam prikazala Krležina promišljanja i stavove o pravima domobranā, točnije o oduzimanja njihovih prava. Kada sam obrađivala zastupljenost estetike u *Hrvatskom bogu Marsu*, predočila sam Krležino razumijevanje lijepog, ugodnog i milog, ali tek na vojnim vježbalištima.

Na temelju analize Krležinih novela iz zbirke *Hrvatski bog Mars* zaključila sam da je u njima prisutna filozofska sastavnica. U ovom radu izložila sam filozofska obilježja onih disciplina za koje smatram da su najzastupljenije, a to su filozofija politike i etika, a potom i filozofija odgoja, filozofija prava te estetika.

6. Popis literature:

Aristotel. 1988. *Nikomahova etika*, prijevod s izvornika, bilješke i rječnik nazivlja Tomislav Ladan. Predgovor i filozofijska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber, 1988).

Baruzzi, Arno. 1994. *Uvod u političku filozofiju novoga vijeka*, s njemačkoga preveo Tihomir Engler (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994).

Bo.[gišić], Vl.[aho]. 1993. Natuknica »'Kraljevska ugarska domobranska novela'«, u: *Krležijana 1, A - Lj*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), str. 489.

[Bogišić, Vlaho]. 2015. »Dramatski okvir jubileja (1963)«, *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 42 (Čačak, 2015), broj 200, str. 136.

Bulić, Ivan. 2007. »Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)«, *Časopis za suvremenu povijest* 39/3 (2007), str. 687–704.

Donat, Branimir. 1973. »Miroslav Krleža i hrvatski politički roman«, *Republika: časopis za kulturna i društvena pitanja* 29/6 (Zagreb, 1973), str. 645–650.

Franeta, Duška. 2011. »Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahtjeva. Smisao, pretpostavke i implikacije Dürigovog shvaćanja ljudskog dostojanstva«, *Filozofska istraživanja* 31/4 (2011), str. 825–842.

Frangeš, Ivo. 1983. »Krležine ratne teme«, u: Miroslav Krleža, *Ratne teme* (Sarajevo / Zagreb: Nišro »Oslobođenje« / Ikro »Mladost«, 1983), str. 235–244.

Horvat, Josip. 1983. »Kronika [p]okradene mladosti 1900 – 1919«, str. 1–155, u: Josip Horvat, »Zapis[c]i iz nepovrata«, str. 1–339, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 400. Razred za suvremenu književnost (Zagreb: [Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti], 1983).

Hrvatska enciklopedija 6, Kn - Mak (Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2004), pod natuknicom »Krleža, Miroslav«, str. 281b–283a.

Jergović, Miljenko. 2013. »Pogovor«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 373–378.

Koštić, Bojan i Marjanić, Suzana. 2013. »Krležina Galicija«, razgovor s [Jevgenijem Paščenkom] filologom i profesorom na Katedri za ukrajinstiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu u povodu njegova otkrića spomenika palim hrvatskim domobranima tijekom Prvog svjetskog rata u ukrajinskom selu Glybivki. Vidi: www.zarez.hr/clanci/krlezina-galicija (pristupljeno 12. siječnja 2017).

K.[rleža], M.[irolav]. 1923. »Napomena o 'Hrvatskom Bogu Marsu'«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 1/2–3 (Zagreb, 1923), str. 99–102.

Krleža, Miroslav. 1953. »Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947«, *Republika: časopis za književnost i umjetnost* 9/12 (Zagreb, 1953), str. 977–1009.

Krleža, Miroslav. 1983. »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Sarajevo / Zagreb: Nišro »Oslobođenje« / Ikro »Mladost«, 1983), str. 185–226.

Krleža, Miroslav. 1983. »Barun Konrad«, str. 190–203, u: Miroslav Krleža, »'Panegirik à la minute' barunu Konradu i o stvarima koje su s tim 'Panegirikom à la minute' u neodvojivoj vezi«, str. 185–226, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Sarajevo / Zagreb: Nišro »Oslobođenje« / Ikro »Mladost«, 1983).

Krleža, Miroslav. 2013. »Bitka kod Bistrice Lesne«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 7–36.

Krleža, Miroslav. 2013. »Kraljevska ugarska domobranska novela / Magyar Királyi Honvéd Novella«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 37–139.

Krleža, Miroslav. 2013. »Tri domobrana«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 141–207.

Krleža, Miroslav. 2013. »Baraka Pet Be«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 209–226.

Krleža, Miroslav. 2013. »Domobran Jambrek«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 227–259.

Krleža, Miroslav. 2013. »Smrt Franje Kadavera«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 261–299.

Krleža, Miroslav. 2013. »Hrvatska rapsodija«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013), str. 301–329.

Krleža, Miroslav. 2013. Natuknica »Vježbovnik«, str. 356–358, u: »Tumač domobranskih i stranih riječi i pojmova«, str. 331–371, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars* (Zagreb: Novi Liber, 2013).

Meridi, Bruno. [1967]. »Antimilitaristička književnost i 'Hrvatski bog Mars' Miroslava Krleže«, prevela Olga Stuparević, u: Vojislav Đurić (glavni i odgovorni urednik), *Miroslav Krleža* (Beograd: Prosveta, [1967]), str. 199–212.

Ottmann, Henning. 1997. »Dostojanstvo čovjeka. Pitanja o neupitno priznatome pojmu«, preveo s njemačkoga Tomislav Martinović, *Politička misao* 34/4 (1997), str. 31–44.

Pavletić, Vlatko. 2015. »Krleža ili buntovnik s razlogom«, *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 42 (Čačak, 2015), broj 200, str. 117.

Pešić, Boško. 2013. »Totalitarizam i egzistencija. Prilog razumijevanju pojma osobne odgovornosti kod Hanne Arendt«, *Filozofska istraživanja* 33/4 (2013), str. 659–665.

[Pico della Mirandola, Giovanni]. 1998. »Govor o dostojanstvu čovjekovu / Oratio de hominis dignitate«, u: Giovanni Pico della Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovjekovu / Oratio de*

hominis dignitate, s latinskoga preveo, izvornik priredio, uvod i bilješke napisao Sinan Gudžević (Zagreb: Nova stvarnost, 1998), str. 15–85.

[Sremec, Rudolf] R. 1993. Natuknica »‘Bitka kod Bistrice Lesne’«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), str. 65a–66a.

Vn [Vidan], I.[vo]. 1993. Natuknica »‘Hrvatski bog Mars’«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), str. 349a–352b.

Zelmanović, Đorđe. 1987. *Kadet Krleža: Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima* (Zagreb: Školske novine / Sveučilišna naklada Liber, 1987).

Zć. [Zelmanović], Đ.[orđe]. 1993. Natuknica »Habsburgovci«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), str. 320b–321b.

Žm.[egač], V.[iktor]. 1993. Natuknica »Filozofija«, u: *Krležijana 1*, A - Lj, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), str. 260b–263b.